

Landskapspejare

# Landskapspejare

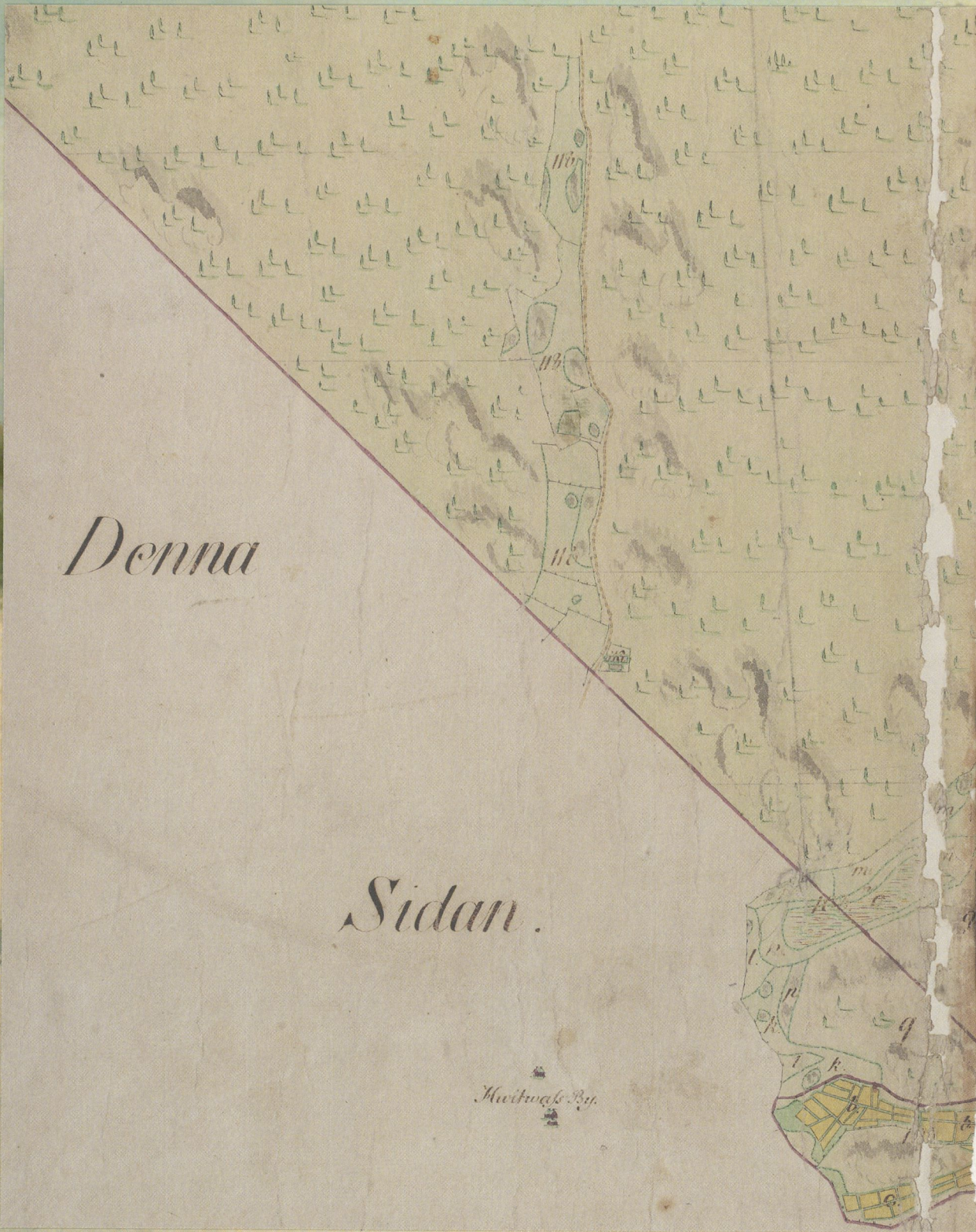


FATABUREN 2011

*Denna*

*Sidan.*

*Mwitwah Bay*





Älmora

Älmora

Träsket.

Sund.

Älmora

Engmären.

107  
106<sup>s</sup>

11  
16

90

19  
20

99

20

21

92

13

83

86

91

16

26

95

17

25

25

17

16

15

17

15

36



LANDSKAPSSPEJARE



Turister vid Kullen i Skåne. Foto Pål-Nils Nilsson 1960, STF:s arkiv, Nordiska museet.

# Landskapspejare

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2011

*Red. Christina Westergren*



**FATABUREN** Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2011  
Nordiska museets förlag  
Box 27820  
115 93 Stockholm  
[www.nordiskamuseet.se](http://www.nordiskamuseet.se)

© Nordiska museet och respektive författare

*Bildredaktör* Marie Tornehave

*Medredaktör* Dan Waldetoft

*Omslag och grafisk form* Lena Eklund, Kolofon

*Omslagsfoto* Gunnar Lundh, Nordiska museet. Sudersand, Fårö, Gotland 1938

*För- och eftersättsblad* »CHARTA öfwer TÖRESÖ SÄTERIE ... Författad Åren 1796, 97, 98, 99 & 1801, af Per Lifman junior.« Detaljer, foto Mats Landin, Nordiska museet

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2011

ISSN 0348 97 1 x

ISBN 978 91 7 108 546 7

## INNEHÅLL

Inledning 7

CHRISTINA WESTERGREN

Bilden av bilderna. Åtta anteckningar om fotografiet  
och »det svenska landskapet« 23

SVERKER SÖRLIN

Landskap, fotografi och byundersökningar 69

ANNETTE ROSENGREN

Tillbaka till landskapet 89

ANNETTE ROSENGREN

FOTO OCH BILDTEXTER MATS LANDIN

Landskapande 121

CHARLOTTE AHNLUND BERG

Julita gård – ett biologiskt industriminne 147

GUSTAV OLSSON

Skånska sommarlandskap 171

BIRGITTA SVENSSON

Landskap i vägen 187

FOTO MATS LANDIN

BILDTEXT CHRISTINA WESTERGREN

Landsbygdens vårdade landskap och stadens  
vilda natur 193

KATARINA SALTZMAN

Stadslandskap mellan risk och möjlighet.  
Parkour som urban erfarenhet och Linnahall  
som lösgjort rum 211

BEATE FELDMANN EELLEND

Träd med djupa rötter 223

TORA WALL

Landskapets nya uppstickare 251

DAN WALDETOFT

*Summary* 260

*Källor och litteratur* 268



Foto KW Gullers 1946, Nordiska museet.

## Inledning

Landskapet breder ut sig så långt ögat når. Vid horisonten tar världen slut, som det ser ut, men vi vet att den fortsätter. I uppslagsboken läser jag att ordet landskap ursprungligen betecknat ett avgränsat område, men att den territoriella innebörden har vidgats till många olika verkliga eller tänkta miljöer. Är det så att själva ordet blivit mer omfattande samtidigt som världen vidgats? Speglar språket att många människor har sett, undersökt och upplevt allt mer av landskapet, eller allt fler landskap, hur man nu vill se det? I Fataburen 2011 följer vi spejarna i spåren. Några av dem som före oss har fångat landskapet med blicken och med kameran, skapat landskapet som bild och begrepp och också i rent fysisk bemärkelse.

I kulturhistoriska museer har landskapet spelat stor roll, på olika sätt och i olika form. Avgränsade områden, ideallandskap, landskap i indelningen och förklaringen av en nation är något av ett signum för Nordiska museet, grundat i nationalromantikens tid. Bygd, land och stad är klassiska begrepp i museiverksamheten, livet och landskapet vid 1900-talets början en ikon skapad av museerna bland andra. Det jordbrukssamhälle som Sverige en

**CHRISTINA WESTERGREN**

är förlagsredaktör vid Nordiska museet och redaktör för Fataburen.



Dalarna, landskapet framför andra i Nordiska museet. Foto Nordiska museet.

gång var, där landskapet betydde försörjning, präglar fortfarande Nordiska museets samlingar. De stora lantbrukssamlingarna sorterar numera under det omfattande begreppet naturbruk, ett av museets profilområden som rymmer kunskap om många landskap, om natur som resurs, om landskapet som natur och kultur i ett. Landskapet är platser och rum, men tiden är också tydligt avläsbar. Och tidsperspektivet är museets styrka.



Foto Gunnar Lundh,  
Nordiska museet.

Flygfoto Oscar Bladh,  
Nordiska museet.



Landskapet har gränser som flyttas med oss. Under 1900-talet har turisterna blivit oräkneliga och deras resor längre. På cykel och i bil, med båt, tåg och flyg har de rest. Genom nya landskap med åkrar och ängar, skogar, berg och dalar. Med sjöar och hav, med gator och hus. Landskapet är både vatten och land, både land och stad. Från luften är överblicken så mycket bättre. Och Google Earth visar hela världen, samtidigt som vi på en sekund kan landa var vi vill och studera träd, gräs och stenar, landskapets minsta element.

Resor och kunskap har gjort världen större, men i dag börjar vi kanske ana en helhet. Vår värld och det oändliga landskapet har i vårt medvetande blivit en boll med ändliga resurser. En del talar också för att landskapet har blivit en gemensam angelägenhet och ett ansvarsområde – människans ansvarsområde – som behöver vård och skydd. Ett uttryck för samarbete



Kivik i Skåne. Äppelträdens blommor ligger som snö i åkers fåror.  
Foto Pål-Nils Nilsson 1961, STF:s arkiv, Nordiska museet.

Turistpiloter i  
Helsingborg. Foto  
Lars Sjölander 1966,  
STF:s arkiv, Nordiska  
museet.



och ett övergripande ansvarstagande är den europeiska landskapskonventionen som gäller i Sverige från den första maj 2011. Landskap definieras där som »ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer«.



Naturminne, fridlyst enligt lag.  
Foto Pål-Nils Nilsson, STF:s  
arkiv, Nordiska museet.

Människans uppfattning är avgörande. Natur och kultur definieras av människan. Människan finns i landskapet och landskapet i människan. Men hur ser då människans landskap ut, vilka värden ska vårdas och bevaras och vad ska bort? Och hur har vi fått våra uppfattningar om landskapets utseende och betydelse?

Vägen mellan Höckhult  
och Klintemåla i Små-  
land. Foto Albert Eskeröd  
1947, Nordiska museet.



Artiklarna i *Fataburen* närmar sig landskapet på olika sätt och ger oss glimtar av ett kunskaps- och forskningsområde som är både etablerat och aktuellt. Landskapen talar om historiska, biologiska, ekonomiska och sociala samband, om konflikter och möjligheter, om makt och fördelning. Tiden i form av minnen och avtryck har stor betydelse, men minst lika viktig är utsikten och blickfånget. Några av bokens författare söker sig till arkivens kartor och beskrivningar i ord, men de flesta *ser* landskapet – på bild eller som verkliga och påtagliga omgivningar. Med hjälp



Söderslätt. Foto  
Pål-Nils Nilsson 1961,  
STF:s arkiv, Nordiska  
museet.

av fotografier i Nordiska museets arkiv framträder landskapet i lager efter lager. Äldre undersökningar betraktas med nya ögon. Svenska Turistföreningens fotografier låter oss ana 1900-talets landskapsbild och betydelsen av landskap i förhållande resor, semester, nya ekonomiska villkor och nya levnadssätt.

Men dagens museiverksamhet och aktuella forskningsprojekt är också viktiga utgångspunkter för bokens artiklar. På Skansen finns under år 2011 projektet Människan i landskapet, som sätter in äldre miljöer i ett nytt sammanhang. Förhållandet mellan

natur och landskap är ett angeläget tema, bland annat i en av Nordiska museets frågelistor. Ny forskning finns om stadens landskap. Många av författarna i årets bok kommer från museivärlden, några är verksamma som forskare vid universitet och högskolor. De belyser större eller mindre delar av människans landskap, några ser skogen, andra träden.

Bokens första artikel kan ses som den egentliga inledningen, där Sverker Sörlin drar upp konturerna av ett svenskt landskap. Bilden är viktig även om den ännu inte är helt tydlig. Under 1900-talet har landskapet etablerats som begrepp och visuell konvention. Det landskap som har blivit en viktig sida av det svenska har skapats framför allt av den framväxande fotografins många utövare. Deras bilder är centrala i Svenska Turistföreningens verksamhet, de har fått allt större betydelse i museerna och skolan, de har varit med och format det moderna Sverige. Vi har en rik och mäktig bildskatt om det svenska landskapet men var finns kunskapen och förståelsen av denna bildskatt? Hur är den kopplad till samhällsutveckling och politik? Sverker Sörlin ser en utveckling där bilderna av landskapet tar plats i forskning och undervisning, där bilden av bilderna ganska snart måste framträda klart.

Även Annette Rosengren betonar seendet och fotografien i sina två artiklar. Hon lyfter först fram bilderna av landskap som samlats in genom Nordiska museets byundersökningar, dvs. undersökningar av allmogens bebyggelse, seder och bruk runt om i landet. Kameran betraktades från början som ett lämpligt redskap i vetenskapens och saklighetens tjänst och fotografiet blev nästan omedelbart ett prioriterat medel i dessa dokumentationer som pågick under första hälften av 1900-talet. Landskapsbilderna når sällan samma fotografiska nivå som t.ex. Svenska Turistföre-

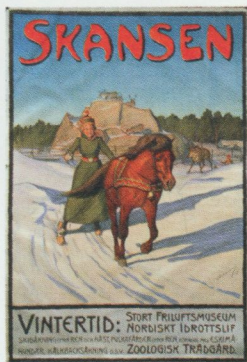
ningens bilder, men undersökningarna berättar om ett Sverige som få andra fotograferade vid den tiden.

Att återvända till platser som en gång besökts eller beskrivits och beskriva dem igen i ord eller bild har blivit en genre bland författare, forskare, filmare och fotografer. För ett museum är det ett fruktbart sätt att samla och förmedla kunskap. Annette Rosengrens andra artikel beskriver ett projekt där hon och Nordiska museets fotograf Mats Landin under några dagar sommaren och hösten 2010 återvände till en rad tidigare undersökta platser i Småland och på Öland. Projektet, som innefattade både fotografering av landskapet och samtal med ordsbor, är ett bidrag till ett aktuellt offentligt samtal om hur människor brukar, förändrar och värderar sin omgivning.

Skansen är i hög grad en produkt av nationalism och folkbildningsideal, men också av den nyfödda industrinationens tekniska utveckling. Charlotte Ahnlund Berg skildrar ett anläggningsarbete där en risig skogsmark blev en prydlig skolplansch, där en skärgårdsklippa blev Sverigebildens Skansen. Att man kunde producera cement och att Alfred Nobel uppfann dynamiten har betytt mer än man tror för omvandlingen. Byggnader, djur och växter som flyttades fungerade som ambassadörer i huvudstaden för Sveriges olika regioner och kulturer, samtidigt som de befäste uppfattningen om nationen som något helt och absolut. Den se-



Foto Gunnar Lundh 1938,  
Nordiska museet.



Skansens första konstnärliga affisch gjord av Gustaf Ankarcrona i februari 1901. Foto Nordiska museet.

naste etappen i ett mer än hundraårigt landskapande är projektet Människan i landskapet under 2011, som lyfter fram människans beroende av naturen och hennes påverkan på sin omvärld.

Nordiska museets museiherrgård Julita i Södermanland är också platsen för Sveriges lantbruksmuseum. Gustav Olssons artikel om gården är inriktad på markanvändningen i förhållande till den allmänna utvecklingen av jordbruket under 1800- och 1900-talen. För förståelsen av hur modernisering och industrialisering påverkat landskapet är tre kategorier källmaterial särskilt viktiga: bildmaterial, kartor och marken i sig. I dag är kulturlandskapet en integrerad del av verksamheten på Julita. Den största insatsen görs av jordbruksarrendatorn, men Nordiska museet bedriver också jordbruk på de små åkrar och hagmarker som inte är företagsekonomiskt lönsamma. Under 2010 har man genomfört ett projekt som syftar till att identifiera metoder för förmedling av landskapets historia.

Sambandet mellan landskapet och tiden nämns i flera av bokens artiklar. Birgitta Svensson ser årstiden i landskapet. I det skånska sommarlandskapet finner hon en rad olika landskap som vuxit och utvecklats under längre perioder. I slättlandskapet syns kyrkorna, slotten och möllorna, men också gånggrifter och dösar som vittnar om hur människor i tiotusen år brukat jorden. I dag är det storskalighet och produktion som dominerar jordbrukslandskapet. Hälsans landskap fanns tidigt, så småningom med allt fler turister och badgäster, särskilt längs stränderna. Med bilen expanderade folkhemmets sommarupplevelser kraftigt. I dag skapar kulturupplevelser och historiska äventyr nya gemenskaper och nya sommarlandskap och Kivik har blivit ett äppelrike som överträffar det mesta.

Vägarnas landskap är speciellt och omhuldat. Vägar som sling-



Trasterup i Skåne. Foto Gösta Lundquist 1938, STF:s arkiv, Nordiska museet.

rar sig mjukt mellan träd och kullar där de får plats. Även Trafikverket har en dagsaktuell tro på en drömväg, som också är framtidens väg och möjligheternas väg, som gör miljön och landskapet bättre och vackrare. Men i Mats Landins bildserie från E4:ans utbyggnad 1992–94 är landskapet mest i vägen.

Katarina Saltzman ställer landsbygdens och stadens landskap sida vid sida i enlighet med den Europeiska landskapskonventionen. Hon behandlar också landskap som brukar beskrivas som »vackra« respektive »vanvårdade« i ett sammanhang. Utifrån ett par olika exempel på nutida svenska landskap vill hon initiera en diskussion om hur vi i dag förhåller oss till natur och landskap.

Ett exempel rör landsbygdens landskap och synen på landsbygdens värden. I dag samsas ofta jordbrukspolitik, naturvård och kulturmiljövård under rubriken landskapsvård. Ett annat exempel rör landskap i stadens periferi och synen på den oplanerade natur som slår rot i stadens utkanter och mellanrum. I dessa områden, som sällan uppmärksammas som landskap, förväntar man sig kanske inte att möta naturen. Likafullt finns där en hel del utrymme för växt- och djurliv, liksom för vardagliga naturupplevelser.

Beate Feldmann Eellend har intresserat sig för stadslandskapet och särskilt för platser vars tidigare funktion och betydelse har frigjorts genom stora samhälleliga förändringar, men vars ursprungliga form på grund av ekonomiska och historiska villkor ännu inte ändrats. Stängda skyddsrum, nedlagda fabriker eller mellanrum i trafikkaruseller är exempel på vad som har kallats lösgjorda rum. Konsert- och sporthallen Linnahall, som byggdes i Tallinn inför olympiaden i Moskva år 1980, är den plats som lyfts fram i artikeln tillsammans med »parkour«, en urban aktivitet med utövare som gör motstånd mot investerarens och planerarens visioner. Linnahall beskrivs som ett av de stadslivets andrum som kan utforskas och upptäckas, där man kan finna det oväntade, det oreglerade, det spontana och det riskfyllda.

I skogens år 2011 ser Tora Wall framför allt de enskilda träden. Träden syns i landskapet och de har djupa rötter, även i kulturhistorien. Från trädet har människan fått skydd, virke, medicin, bränsle och mat. Träd är symboler för liv och trygget. I folktron förekommer ofta stora träd och träd med ovanliga och mystiska utseenden. Även för sekulariserade storstadsmänniskor är träden speciella. Trädkramare har kämpat för en bättre miljö allt sedan 1960-talet.

Med uppstickare i landskapet av ett annat slag avslutar Dan Waldetoft boken. I Uppland, där den raka horisontlinjen karaktäriserar landskapet, växer i dag vissa berg upp på bara några år. De höjer sig över det subkambriska peneplanet som bildades för omkring 600 miljoner år sedan. Kommer dessa sentida landskapsformationer att vårdas lika ömt som Astrid Lindgrens och Ulf Lundells öppna landskap? För dagens skidåkande barn tycks i alla fall ett berg av sopor vara minst lika värdefullt som en rullstensås.



Foto Berndt Klyvare, Nordiska museet.



Foto C.G. Rosenberg, STF:s arkiv, Nordiska museet.

## Bilden av bilderna. Åtta anteckningar om fotografiet och »det svenska landskapet«

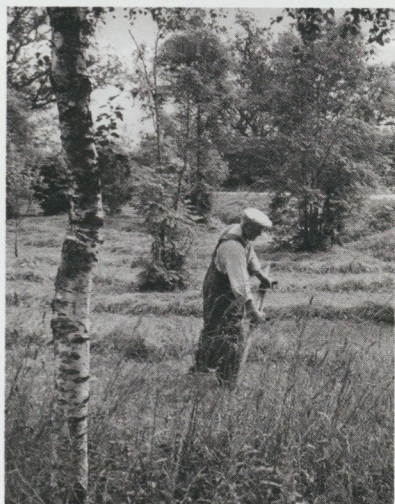
Det svenska landskapet, vad är det? Till att börja med – är det *ett* landskap? Varje gång jag sätter mig och bläddrar i Sten Selanders *Det levande landskapet i Sverige* slås jag av hur många landskap Sverige har. Vid den tiden, mitten av 1900-talet, var det populärt att dela in landskapet i typer. Carl Fries, en tid Skansenchef, skrev böcker om fjället och skogen i Sveriges nord, slätten i syd, liksom om »de stora öarna i Östersjön«, svenska landskap för sig och kapitel i vad som kallats en »markens historia«. Allra mest älskade han kanske lövängen, även om den inte fick någon egen volym.

Selander följer en liknande indelning, han är bara litet mer detaljerad och fullständig, lyfter även fram tundran, björkskogen, havsstranden, vattendragen, torrängen, heden. Det svenska landskapet är en kärlekssaga, berättad av generationer av diktare. Ändå är det inte fullt så gammalt som vi tror. Jo, landskapet är gammalt, men talat om det med just dessa ord, »det svenska landskapet«, har vi inte gjort så länge. Landskapen som de förstods i äldre tid syftade på provinserna, landets skilda delar, inte

**SVERKER SÖRLIN** är professor i miljöhistoria vid KTH i Stockholm. Han är författare till en rad verk inom idé- och miljöhistoria, humanekologi, forskningspolitik med flera områden. Hans författarskap omfattar även essäistik och samhällsdebatt främst i Dagens Nyheter.



Foto Fredrik Enquist, STF:s arkiv,  
Nordiska museet.



Löväng i Roma socken, Gotland.  
Foto Erik Liljeroth 1959,  
Nordiska museet.



Foto KW Gullers 1952, Nordiska museet.



Foto Gunnar Lundh 1939, Nordiska museet.

dess samlade helhet. Det är på 1900-talet som landskapen för-  
enas och glider samman i en bild, i ord som mest förtätat fångats  
i just sådana mäktiga verk som Selanders och Fries.

Om denna landskapets begreppsliga historia vet vi nume-  
ra ganska mycket. Under de senare årtiondena har historiker,  
konstvetare, etnologer och även sociologer och vissa geografer  
närmat sig landskapets många artikulationsformer i kulturen. I  
grunden har förstås legat naturforskarnas allt mer detaljerade  
beskrivningar av vad som faktiskt hände på marken, i vattnet  
och i luften, hur sjöar sänkts, myrar dikats, luften förgiftats och



Foto Gunnar Lundh 1938, Nordiska museet.

vattnen blivit först smutsigare, sedan renare. Men ovanpå detta har vi fått allt mer nyanserade berättelser om hur det nationella rummet spaltats upp, inte rumsligt i första hand utan begreppsligt, i form av natur, miljö, vildmark, landskap, kulturmiljö eller bara det helt neutrala »omgivning«. Vi har lärt oss att inse att alla dessa termer är töjbara och att en och samma plats – ännu ett begrepp – kan vara på samma gång alla dessa ting, och att det beror av sammanhanget vilket av dem som är det rätta att använda.

Behöver vi alla dessa ord? Låt oss säga att vi är i Kvikkjokk. Fjällvandrarerna vill vara i naturen och njuter av landskapet från



STF:s fjällstation i Kvikkjokk. Foto Nordiska museet.

höjden, medan de tillresta demonstranterna är där för att värna om miljön och den från Sydeuropa anlända turisten kommit för att se den sista orörda vildmarken. De som bor där uppfattar alltsammans som »hemma« och har kanske lättast att gå med på att det är ett kulturlandskap där man sedan generationer fått sin bärning av renskötsel, jakt, fiske, ett enkelt jordbruk.



Kvikkjokksleden.  
Foto Torsten Dahllöf  
(överst) och Ludvig  
Wästfelt, STF:s arkiv,  
Nordiska museet.



## II

Så ord behöver vi. Men kanske är det så att det svenska landskapet egentligen fått sin allra tydligaste framtoning genom ett helt annat medium: den fotografiska bilden. Inte för att det saknas fotografier av natur och landskap under 1800-talet. Som Rolf Söderberg och Pär Rittsel framhöll redan 1983 i sin översikt *Den svenska fotografins historia 1840-1940* innehåller det tidiga lokala och regionala fotografiet betydande inslag av landskapsvyer. Men det verkliga uppvaknandet kommer när landskapet börjar framhävas som en viktig sida av det svenska och spridas i större skala. Detta sker genom organisationer och folkrörelser och genom skolan och museerna. I alla dessa förekommer ett aktivt bildbruk, genom fotografier som trycks, ställs ut, arkiveras och sprids, ofta i mycket stora upplagor över lång tid. Det svenska landskapet nöts in på näthinnorna.

Man kan börja med de litterära landskapsskildrarna. Carl Fries gjorde som många andra naturskildrare, fotograferade själv. Hans böcker är fyllda av finstämda, närgångna bilder, med intresse för landskapets detaljer snarare än för dess större linjer. En annan fotograferande fältforskare var Mårten Sjöbeck, anställd av Statens Järnvägar, men mer känd för sina bilder av Dalby Söderskog, de halländska ljunghedarna och odlingslandskapet på de stora öarna i Bohuslän. Även hos Sten Selander förekommer egenhändigt tagna bilder, men i *Det levande landskapet* är det framförallt andra fotografer som passerar revy: C.G. Rosenberg, Svante Lundgren, Gunnar Lundh, Gösta Lundquist, Tore Arnborg, Olof Rune, Hugo Sjörs, Bo Lohammar, Nils Dahlbeck, Olof Thaning, Henrik Hesselman. Ett stort antal av dessa var botanister och deras bilder har gärna en särskilt skarp blick för lokalen, naturrummets enskilda vrå eller glänta, där en viss, ofta säregen, flora visar sig.



Skogen i Udtjä och vadande beredskapspojkar. Foto Carl Fries (överst) och Olof Thaning. STF:s arkiv, Nordiska museet.

Sälbåtar på Bottenviken.  
Foto C.G. Rosenberg 1936,  
STF:s arkiv, Nordiska museet.





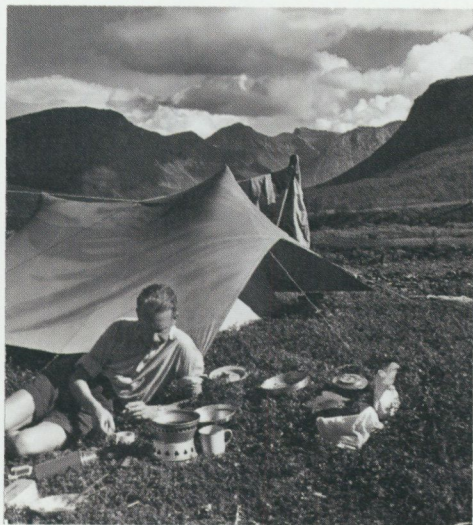
Arådalens fåbod,  
Jämtland och vete-  
skörd på skånskt  
storgods. Foto C.G.  
Rosenberg 1935 och  
1934, STF:s arkiv,  
Nordiska museet.



Hermelins fall vid Stora  
Sjöfallet. Foto Ludvig  
Wästfelt ca 1900, STF:s  
arkiv, Nordiska museet.



Fotograferna var uteslutande män, det förekommer inte en enda kvinnlig fotograf bland det trettiotal som totalt bidragit till Sten Selanders väldiga foliant. Vid första påseendet kan det förefalla märkligt, med tanke på det stora antalet kvinnliga fotografer i Sverige under fotografiets tidiga period. Men dels är detta ett yrke som genomgick en tydlig könskodning, en maskulinisering, ungefär som Lena Sommestad i en klassisk studie från 1992 visar skedde med mejerskeyrket. Dels understryker det att åtminstone vissa delar av landskaps- och naturfotografiet stod nära vetenskapen, där kvinnor var starkt underrepresenterade. Vetenskapens nära relation till landskapsbilden framträder även på andra sätt i Selanders bok. Bland de medverkande märks till exempel The Svedberg, den nobelprisbelönte kemisten i Uppsala, som med kameran fångat myskmadrans täta mattor i ädellövskogen vid Almunge. En annan är riksantikvarien Sigurd



Curman, som genom sitt engagemang som Vattenfalls chefsarkitekt fick möjlighet att fotografera torrlagda älvlandskap.

Flera av fotografierna återkommer i andra verk. Svante Lundgren och Gösta Lundquist utgav egna fotografiska arbeten, inte minst om fjällen. De skulle följas av fotografiska fjällskildrare som Tore Abrahamsson och Sven Hörnell. Men före dem fanns också Borg Mesch, även han med en nära relation till det vetenskapliga arbetet inom geologi och glaciologi, därtill som alpinist representant för ännu en sida av tidens fältarbete, kopplingen mellan sport, friluftsliv och forskning, som kanske var mest markant i Lapplands fjäll men som förekom i hela landet. En annan var Ludvig Wästfelt, som från sin bas i Jokkmokk skildrade samernas fjäll men också den fjällnära skogen och de stora myrlandskapen kring Sjaunja och Muddus.

Dag Hammarskjöld  
utanför sitt tält i Sarek  
och Abisko turiststation.  
Foto Gösta Lundquist  
1947, STF:s arkiv,  
Nordiska museet.



Foto Gösta Lundquist 1930–45, STF:s arkiv, Nordiska museet.



### III

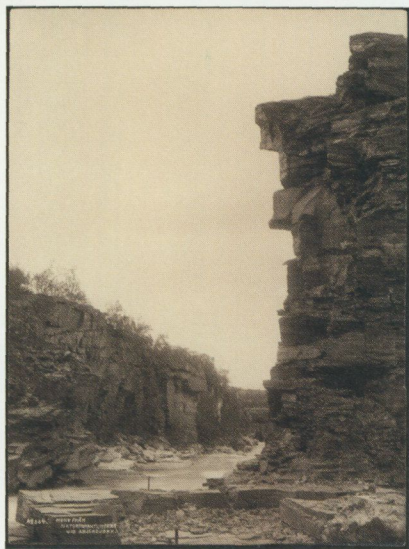
Kanske är det i Turistföreningens årsböcker som det svenska landskapet framförallt tar gestalt. Uppläggningsen av årsböckerna med tematiska serier, den första påbörjad 1915 under Ezaline Bohemans period som redaktör och inriktad på landskapen, inbjöd till fotografisk visualisering. Fotot var ett sätt att enkelt och tydligt framhäva skillnader mellan olika landskap, vilka annars var svåra att skilja åt. Redan dessförinnan hade årsböckerna varit bildmässigt ambitiösa, med hundratals bilder per volym och ofta med utvikbara bildark som möjliggjorde perspektiv och vida vinklar. Varje volym sökte spegla hela landet, i både text och bild, ungefär som ett slags årliga miniatyrer av *Folkskolans läsebok* eller *Skansen*. Volymerna inleddes med en lång serie bilder, ofta landskapspanorerings i liggande format. Inne i boken är bilderna oftast mindre, ibland frimärksstora, och precis som texterna inriktade på detaljer: »Syrengrottan vid Gunnerud«, »Ruin av Riseberga klosterkyrka« (1911), »Fäbod vid Malgomaj«, »Bastu i Vrånge« (1918). Bilderna var aldrig utfallande, papperet och trycket var av måttlig kvalitet.

Under 1920-talet sker en kraftig ambitionshöjning som på allvar blir synlig ett stycke in på 1930-talet, alltså ungefär samtidigt som den estetiska och arkitektoniska modernismen slår igenom och fototidningar som *Life* och senare *Paris Match* börjar göra sig gällande. Årsboken skärper kvalitén på papper och tryck och det fotografiska och redaktionella fokus vrids bort från det nationellt representativa till att istället förhöja och framhäva det landskap som ligger för ögonen. Det är nu C.G. Rosenberg kallas in och från 1922 blir något av den första verkliga STF-fotografen. Hans bilder tas på allvar, ges utrymme och emfas.

Rosenberg ges också resurser, han kan fotografera från flyg-



Midsommar vid Pålnoaviken  
och naturformationer vid  
Abiskojokk. Foto Borg Mesch  
1911, Nordiska museet.





Värmlandsvy. Foto C.G. Rosenberg, STF:s arkiv, Nordiska museet.



Sånga socken i Uppland  
(överst) och Lekvattnet  
i Värmland. Foto C.G.  
Rosenberg, Nordiska  
museet.

plan och landskapets struktur och gestalt får en betydligt mer framhävd roll. Ibland påminner perspektivet om det som favoriserades av futuristerna, snett uppifrån och gärna på ett sådant avstånd att de flesta av landskapets detaljer försvinner ur sikte och bara en storskalig, övertygande geometri återstår. Ett liknande perspektiv kan åstadkommas från bergstoppar. Vid behov får landskapen en monumental verkan, som i det väldiga panoramat från Kinnekulle som var utviksplansch 1924.

Kanske kan man se Turistföreningens nya landskapsbild som det visuella uttrycket för en förskjutning bort från det etnologiska och från naturminnen i naturskyddet, till en mer storskalig logik som kom med det tidiga välfärdsbygget, där infrastrukturer och kommunikationer betonades, liksom uppbrottet, individens frihet från jordbundenhet och stillastående. Rörlighet i landskapet, snarare än landskapet som påtvingare, mer av possibilism och mindre av determinism, med de begrepp som den franska regionalgeografen med Paul Vidal de la Blache i spetsen då just introducerat. Det hindrar inte att Rosenberg också är intresserad av detaljerna. När han kliver ur planet och stiger ned på marken tar han vad man kunde kalla landskapsmedvetna bilder, där objektet – en byggnad, en fjällko, en stadsvy – förankras i en omgivning på ett sätt som vittnar om lojalitet med ett program som går bortom den enskilda bildens estetik och i grunden är pedagogiskt: det handlar om att visa, i en viss mening skapa, landet.

Det har i ett århundrade – ända sedan Carl G. Laurins lilla bok *Sverige genom konstnärsögon* från 1911 – tagits som en sanning att det var friluftsmåleriet som gav oss bilden av det svenska landskapet. Men när allt kommer omkring var det Sverige som framträdde genom konstnärens blick en ganska subjektiv betraktelse, impressionistisk och nyckfull. Med STF-fotograferna och de



Landskap med knotiga tallar. Teckning av August Strindberg. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

samtida naturskildrarna byggs elementen samman i linje med ett ambitiöst program med vida större täckning än hos målarna och med starka och lojala förbindelser med landskapets allt fler professionella inom naturskydd och antikvarisk landskapsvård.

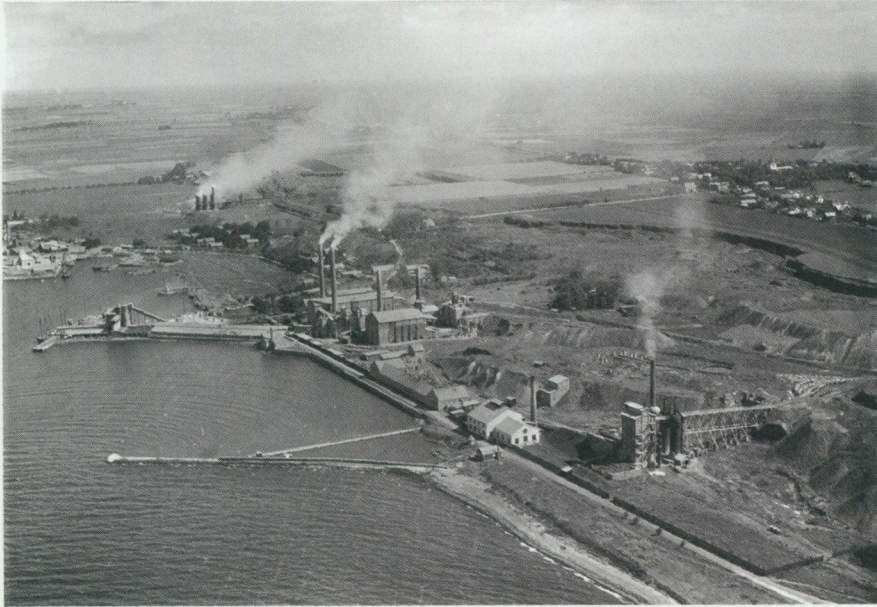
#### IV

Såvitt jag förstår är det här som det svenska landskapet börjar träda fram i en enhetlig visuell form. Det sker inte över en natt, det tar tid, men årgångarnas mångfald har sin verkan. Ett liknande bildidiom förmedlas via skolan och museerna. På himlen vita moln, på marken skolungdom på fjällfärd i tropp med ryggsäck eller semestrande på cykel med tältet på pakethållaren. Luftperspektivet skall återkomma, det är något av en signatur. Ibland är det Aeromaterial som svarar för flygbilderna. Då ser man sådant som annars inte syns, inte ens på en karta:



Tjockö i Uppland. Foto Aeromaterial AB, Nordiska museet.

arkipelagen av sävruggar i Mårdängssjön i Hille, »Gästriklands Tåkern«, eller den gren av Enköpingsåsen som korsar Dalälven upp mot Hedesundabygden. »Här äga vi på svensk botten ett värdigt motstycke till den berömda rullstensåsen Punkaharju i Finland« heter det i Gästriklandsvolymen 1932. Även landskapets cellulosaindustri syns snett uppifrån, precis så som Ludvig Nordström vid samma tid placerade sina industribilder i hundratals tuschteckningar på reportageresor längs Norrlandskusten. Det var modernismens Sverigebild: skorstenar, gryende folkligt välstånd. Rosenberg kunde arbeta nästan som i en lärobok i fosterlandets geografi: övre bilden karrängar vid Hedesunda i vårflodstid, undre bilden samma flad på sensom-



Degerhamns kalkbruk på Öland. Foto Aeromaterial AB, Nordiska museet.

maren då starr och fräken ersatt vattenspegeln och slåttern är i gång. Så är det här, sådant är Sverige.

En annan landskapsgenre som C.G. Rosenberg behärskade mästertligt var vägarnas landskap, allra helst de små grusvägar som förband gårdar och byar på landsbygden. Han återgav vägnarnas lopp samtidigt som han fick med deras inramning av milstenar och statuariska träd. Allt tillhörde kanske inte landskapet. En gränsson gick mot eller inom städerna, med parkerna, rådhusen, fabrikslandskapen, arbetets interiörer. Men där är han inte originell. Hans särskilda landskapsblick framträder i mötet med skalan, gärna förstärkt av infrastruktur. Natur mot struktur. Radiostationen i halländska Grimeton 1933, »sändarestation



Tjärn väster om Mausjaure, renko med diande kalv, damm vid kraftverket i Porjus och utsikt från Hjärterås, Tjörn, Bohuslän. Foto Ernst Manker 1938-42, Nordiska museet.





för telegrammen till Amerika», som illustrerade en stor essä av Fredrik Böök. Hallandsvolymen detta ödesmättade år då Hitler kom till makten råkade ha essäer av åtminstone tre personer som blev problematiskt befryndade med det Tredje riket: förutom Böök även Bengt Berg och samekännaren Ernst Manker. Oavsiktligt förstås, men knappast helt slumpartat, landskapet har haft sina mörka blodsband.

Det är också utsnitten, Rosenbergs bilder ger ett djup. De har långa linjer, de talar om proportioner, de talar till fördel för helheten på detaljens bekostnad. På så sätt bildade delarna i Turistföreningens årsböcker alltmer en framväxande helhet. Det var mer än de gamla »prospekterna«, de få och kanoniserade landskapsvyerna, från Kinnekulle, Omberg, Åreskutan, vid Siljan, Kvikkjokk och Brösarps backar. Här togs bilder av icke-privilegierade platser men de förmedlade ändå ett anslående landskap som präglade svenska sinnen. Ett mer realistiskt, modernt landskap.

## V

Rosenberg var anföraren. Senare STF-fotografer blev bland andra Lennart af Petersens, Lennart Nilsson, Hans Hammarskiöld, KW Gullers, Pål-Nils Nilsson. De var alla olika men delade ändå ett grundläggande idiom, främst underordningen av sig själva inför det större uppdraget. Hammarskiöld intresserar sig gärna för detaljen, af Petersens för människorna. Lennart Nilsson är också helst nära sitt motiv. Pål-Nils är den som mest erinrar om Rosenberg när han vänder kameran utåt mot de större landskapen.

Om man jämför STF:s årsböcker med bildvärlden i Selanders *Det levande landskapet*, är det mest slående att de vetenskapligt



valda bilderna hos Selander visar något man kunde kalla »natur« (trots bokens titel, där dock »det levande« kan ses som det icke människostyrda) medan årsböckernas bildvärld på något märkvärdigt sätt överskrider uppdelningen mellan natur och kultur. Båda finns med, och både naturskydd och kulturarv var angelägenheter för STF, men det är inte uppdelningen mellan dem som framträder utan att alla delarna tillsammans så sömlöst uppvisar

Tranebergsbron i Stockholm. Foto C.G. Rosenberg 1934, STF:s arkiv, Nordiska museet.



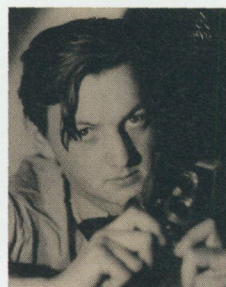
Foto KW Gullers 1945, Nordiska museet.



Sollerön i Dalarna. Foto KW Gullers, Nordiska museet.

landet. Sverige är inte »natur *här*, kultur *där*«, utan ett helt sammanhang: Det Svenska Landskapet.

Vad skall man då göra med naturfotografiet – räknas inte naturen till landskapet? Kanske är det precis tvärtom. Just därför att landskapsbegreppet är så inkluderande hör även de renodlade natur- och vildmarksbilderna hemma här, liksom bilderna av kulturarvet när detta finns i det fria. Naturen blir under dessa årtionden alltmer en arena för fotografiet och så småningom filmen. Det är också en tid när man börjar uppskatta denna form av vildmarksrapportering. Den fotografiska bilden är på stark



KW Gullers i unga år.  
Foto Studio Gullers,  
Nordiska museet.



I kanalen en lastbåt och på vägen en Saab 92 från 1955.  
Foto KW Gullers, Nordiska museet.



Koppartrans bilar vid mitten av 1950-talet. Foto KW Gullers, Nordiska museet.

frammarsch och tar mer och mer över från ordet. Eller snarare: ord och bild uppträder i nya, ständigt föränderliga kombinationer. Kameran blir alltmer ett arbetsredskap, även hos sådana som inte har bildpublicistiska ambitioner.

Förutom de ovan nämnda kan man peka på den länge förbisedde Stig Wesslén, som uppträder som naturfotograf och skribent på 1920-talet och debuterar 1930 med fågelboken *Träskets aristokrater*, snart följd av flera, med utsökt foto som ryggrad. Under ett expansivt och dynamiskt trettiotal fortsätter han med böcker, omfattande föreläsningsturnéer som bygger på bilderna, och så småningom även film, det mesta inriktat på närings-

kedjans högsta representanter, örn och björn. Lappland, särskilt trakterna kring Laisvall i Arjeplogsfjällen, blev hans omhuldade revir där han under 1940- och 1950-talen även gör reportage och filmer om samer, som han dyrkar på ungefär samma sätt som han vurmar för fjällets och skogens högre djur: de är de bäst anpassade och de skickligaste överlevarna i en extrem och pressande omgivning. Som djurskyddare var han kompromisslös och polemisk i en stil som skaffade honom fiender i alla läger, även i Naturskyddsföreningen och bland viltvårdsexperten, exempelvis den kunnige professor Bertil Haglund, för övrigt Wessléns kusin, även han mångfrestande naturfotograf.

Mellankrigsgenerationen, dit även C.G. Rosenberg hör, var den som började uppträda mer tarikt i landskapet med sina dokumentära

Fjällvråksungar.  
Foto Borg Mesch 1915,  
Nordiska museet.





och konstnärliga ambitioner. Det blev möjligt inte bara därför att landskapet engagerade utan också för att den fotografiska tekniken förenklades när glasplåtarna försvann och fotografen kunde röra sig med lättare utrustning. Vandringen kunde ingå ett äkten-skap med fotografiet och även med det framväxande litterära re-portaget som genre.

Landskapet fylls även av allt fler och delvis nya grupper av professionella: jägmästare, viltvårdare, landskapsarkitekter, ingenjörer. Trängseln ökar i markerna och allt fler gör anspråk på att antingen företräda landskapet eller avbilda det på rätt sätt; påfallande många försökte göra båda. En pionjär var Paul Rose-nius, Lundaradikal och läkare som var ute med kameran redan

Professor Sarnanders  
exkursion med unga bo-  
tanister från Abisko na-  
turvetenskapliga station.  
Foto C.G. Alm, STF:s  
arkiv, Nordiska museet.

omkring sekelskiftet 1900. På den andra änden av den politiska skalan hittar vi Bengt Berg, som framträdde med kombinationer av fågelfotografi och naturskildringar men även skrev pojkböcker och bedrev uppfödning av kanadagäss på sitt gods Eriksberg i Blekinge. Han gäller för den omstridda artens introduktör i Sverige 1933. Även Bengt Berg gjorde gärna luftuppstigningar med hjälp av Svenska Aero för att få den rätta blicken på jagande havsörn och avlägsna bon. Mellankrigstiden är den försiktiga början då naturfotograferna ännu var förhållandevis få. Under 1940- och 1950-talen växte antalet snabbt. Populära utövare av genren blev Edvin »Sarek« Nilsson, Tore Abrahamsson, Astrid Bergman Sucksdorff, Svante Lundgren eller, från mer exotiska trakter, Sten Bergman, Rolf Blomberg, Jan Lindblad. Sentida utlöpare är Mattias Klum och den bästsäljande fågelfotografen Brutus Östling.

Landskap är inte alltid rätt ord för att beskriva deras insatser, många riktade objektivet snarare mot arten, individen eller det darwinistiska skådespelet. Många andra kunde också nämnas, exempelvis Anna Riwkin-Brick för sina Lapplandsskildringar (*Renarna visar vägen* 1942, *Vandrande by* 1950) eller bland de mer renodlade filmarna Arne Sucksdorff. Men vad som varit viktigt eller oviktigt i den svenska naturbilden är inte lätt att säga. Det svenska naturfotografiet är märkligt litet utforskat, oavsett om vi talar om den rent vetenskapliga dokumentationen eller den bredare genren av visuella representationer i bokform, i STF-årsböckerna eller andra forum. Även den svenska naturfilmen är till stor del utforskad; bland de få bidragen kan nämnas ett kapitel om naturskildringen i efterkrigstidens spelfilm, »Landskap och natur«, i Per Olov Qvists avhandling från 1986, *Jorden är vår arvedel: Landsbygden i svensk spelfilm 1940-1959*, där förutom Arne



Bestigning av Kebnekaise.  
Foto Ernst Herrmann.  
Lappfogde och lapptill-  
syningsman diskuterar  
åtgärder i fältet.  
Foto Gösta Lundquist.  
Fotograf i landskapet  
1935. Foto Rydberg, STF:s  
arkiv, Nordiska museet.



Foto Gunnar Lundh 1939, Nordiska museet.

Sucksdorff ett stort antal filmskapare behandlas. Genremässigt stod dessa filmer emellertid långt från exempelvis Wessléns mer ensidigt naturdokumentära fotoproduktion.

## VI

Vad denna korta genomgång visar är att landskapet under mellankrigstiden och de följande årtiondena blir en plats där man kan göra karriär och etablera sig professionellt. Inget alldeles nytt kanske, men nytt är att det genom den visuella kulturen och det alltmer omfattande folkliga naturumgänget sker en differentiering. Åttatimmarsdagen 1918, semesterlagen 1938 och ett sakta ökande välstånd öppnar för en viss folklig naturtu-

rism manifesterad inte minst genom Ystadsutställningen 1936. Allt fler karriärvägar öppnar sig i och genom den svenska naturen och på en av dem, fotots och filmens, börjar skickliga dokumentarister som C.G. Rosenberg, Stig Wesslén och Bengt Berg att ta sig fram, som några av de första.

Sammantaget är det en ganska bred och övertygande redovisning som växer fram, även om jag här bara kunnat ange konturerna av den. Under några årtionden före och strax efter mitten av 1900-talet etableras det svenska landskapet som ett begrepp och en visuell konvention och naturskildringen i fotografisk bild och film växer från att ha varit en spridd praktik hos ett litet antal professionella till att bli en betydande bildgenre med många utövare. Deras bilder har varit med och format det moderna Sverige och utgör en bakgrundsförståelse till vad människor uppfattar som normalt, kanske också som rätt och riktigt, när det gäller hur det svenska landskapet bör se ut. Det är med andra ord viktiga bilder och vi borde därför ha stor kunskap om dem och ha ägnat dem mycket uppmärksamhet i forskning och undervisning. Det borde vimla av böcker, hemsidor och populära skildringar av den svenska landskapsbildens historia och funktionella betydelse både i sin samtid och för senare generationer.

Därför är det märkligt att konstatera att så är det inte alls. Det finns förbluffande litet skrivet om den fotografiska landskapsbilden. Det finns inga doktorsavhandlingar, inga monografier, inga specialstudier. Det har inte bedrivits några forskningsprojekt, inga stora utställningar har ägnats landskapsbilden och dess konventioner och stilbrott.

Det saknas förstås inte alldeles kunskap. *Fotografisk årsbok* ägnade en årgång åt naturfotografen, men det var 1969... Det finns studier av landskapets förtätade inomhusreplik, dioramat,

som Karen Wonders av Biologiska museet 1990, låt vara att naturstilleben i vitriner inte kan säga allt om det svenska landskapet utomhus. Naturskildringen i svensk spelfilm har också fått en kort behandling, ett kapitel i Per-Olov Qvists avhandling från 1986 som nämnts ovan. Naturprogrammen i tv, exempelvis Korsnäsgården, som nog betydde en del för landskapsförståelsen, har först på senare tid börjat studeras systematiskt, och medieforskaren Hillevi Ganetz konstaterar att tidigare forskning på området saknas även internationellt. År 2009 ägnades *Fataburen* åt amatörfotografer och bland dessa fanns förstås också sådana som då och då skildrade landskap (fast ganska litet i just det urvalet). Det finns studier av lokala och regionala fotografier, men det ligger nästan i sakens natur att dessa inte intresserat sig för landskapsbilden i Sverige, utan för landskapsbilden i olika delar av landet, men med mer forskning kan delarna förstås sammanfogas till en helare bild.

Punktvisa studier finns som kan ge vissa ledtrådar. Anna Tellgrens doktorsavhandling 1997 om Tiogruppen, *Tio fotografier*, för in i 1950-talets bildvärld och gör mycket nytta, men lämnar i praktiken landskapets bilder åsido. Tyrone Martinsson har i sin engelska avhandling från 2003 och i fortsatta arbeten fördjupat sig i fotots plats i vetenskapliga fältexpeditioner, bland annat ingenjör Andréés ballongexpedition 1897, men vi talar förstås då om ett svenskt landskap bara i överförd bemärkelse. Monografier och biografier om kända fotografier finns, i alla fall ett fåtal, men de är på sätt och vis definitionsmässigt förhindrade att i full bredd ta upp frågan om landskapet, och om de vetenskapliga landskapsfotografierna, Sten Selander och hans vänner, finns knappt några studier alls. Det finns en del fothistoriska översiktsverk, men de behandlar bara flyktigt landskapsbilden.

När kulturgeografer skriver om fotografi är det i regel utifrån dess dokumentära betydelse, som varit stor (inte minst STF-geografernas), eller om speciella tekniker (satellitbilder, remote sensing). Kulturminnesvårdens fotografiska samlingar, som är betydande, är knappast alls analyserade med sikte på den fotografiska landskapsåtergivningen. Leif Grens studie från 1998 om Mårten Sjöbecks gärning som kulturlandskapsfotograf tillhör undantagen. Sigurd Curman som fotograf är ett utforskat ämne. Arkeologins fotografi likaså, med den nämnde Tyrone Martinsson som undantag.

## VII

Vi har alltså en rik och mäktig bildskatt om det svenska landskapet – men vår förståelse av denna bildskatt och hur den uppfattats i kultur och samhälle – bilden av bilderna av landskapet – är knappt synlig alls, har nätt och jämnt lagts ned i framkallningsbadet. Ja, kanske har vi inte ens tagit fram vår kulturanalytiska lins för att fånga alla bilder – för de är som sagt flera – och försöka förstå vad det är som framträtt i dem. Det är kanske inte oväntat, så brukar vi i Sverige göra med den fotografiska bilden, vi lämnar den i träda. Tittar förstrött, går vidare, lämnar till glömska. Så har vi gjort med en hel generation av stora, i några fall världsledande, dokumentarister. Fotografer som Sune Jonsson, Georg Oddner, Kerstin Bernhard, Stig T. Karlsson – deras och andra svenska dokumentärfotografers livsverk är i flertalet fall inte systematiskt insamlade, än mindre bearbetade och analyserade.

Undantag finns. Vid Nordiska museet har Annette Rosengren i många år arbetat för den dokumentära bildens status och även tagit sig an landskapet, den »ekologiska bilden«. I Umeå har man

haft förståndet att satsa på ett dokumentärfotografiskt centrum kring Sune Jonssons väldiga bildarkiv med inriktning på forskning, tillgängliggörande och utställningar.

Men samlade grepp saknas och kunskapsuppbyggnaden är fragmentarisk. Detta har debatterats och diskuterats i inlägg av bland andra Per-Uno Ågren och mig själv. Erik Hofrén gjorde en utredning 2002–2003, som dock inte ledde någonstans. Efter många år kunde ett dokumentärfotografiskt nätverk bildas med stöd av Stiftelsen framtidens kultur, det verkade 2005–2007. Indirekt har denna debatt handlat även om landskapsfotografiet, eftersom landskap är en av de saker som dessa fotografer dokumenterat, det gäller inte minst Sune Jonsson, vars skildring av odlingslandskapet från Småland till Tornedalen är en halvsekel-lång »minnesbok«, inte bara över den svenske bonden utan också av det svenska landskapet.

Så här kan det förstås inte förbli. Det kommer förr eller senare forskare som börjar ställa frågor om det svenska landskaps visuella återgivning. De kommer att systematisera sina tankar och begära resurser för sitt arbete – och de kommer att få dem. Knappast något humanistiskt forskningsprojekt på svensk botten väntar som detta på att skörda lågt hängande frukter.

Vad som till att börja med borde ske är en kartläggning. Vilka fotograferade landskapet? Redan denna artikels korta skiss ger vid handen att det funnits skilda grupper av bildmakare. De följer kända linjer, en ringar in kulturminnesvärden och det antikvariska landskapsintresset, en annan fångar in det naturvetenskapliga. Naturfotografer utanför den akademiska kretsen, en Bengt Berg, en Stig Wesslén, utgör en tredje kategori. STF-fotograferna är ett slags generalister, men tillsammans utgör de nästan en grupp för sig, låt vara att de överlappar mot alla andra: sådant var deras uppdrag.



Skådespelerskan  
Anita Björk. Foto  
Kerstin Bernhard,  
Nordiska museet.

En annan kategori är de stora institutionerna, museerna och skolan. Här möts det nationella och det regionala. Det nationella landskapet formuleras tydligt som central skoldoktrin från 1868 då första upplagan av *Folkskolans läsebok* kom. Denna och andra kanoniserade läseböcker kom efterhand att innehålla många fotografier. I skolsalen dominerade länge stiliserade plan-scher, men fotografiet gjorde inbrytningar i skolböckerna. Hur går det till när denna fotografiska landskapsintroduktion sker i skolan? Hembygds-kunskapen som ämne införs 1919 och då ökar det lokala inslaget. Vilken roll spelar fotografiet i den processen? Hur används fotografiet lokalt respektive nationellt?

Också museerna bär på spänningsfältet region–nation, väl be-lyst exempelvis i Kerstin Arcadius avhandling *Museum på svenska* från 1997. Måleriet blev en central arena för att formulera den nya och folkligare nationalismen före och omkring sekelskiftet 1900. Mycket av detta måleri finns i museer. Genom ett märkligt förbiseende har inte fotografiet fått tillnärmelsevis samma upp-märksamhet. Vilken funktion fyller det förresten i det nationella? Kanske har fotografiet inte varit lika lätt att sortera in på den nationella kungslinjen, det bär på alltför motsägelsefulla och splitt-erade ambitioner, det står också för en modernism som den kon-ventionella nationalismen anno 1897 eller 1905 eller 1914 inte kunde härbärgera.

Senare tiders fotokonst kom ofta med invändningar, lät sig in-te enrollera. Kanske är det just därför vi så lätt tänker på STF-bil-derna, de var just enrollerade för ett högre nationellt syfte. Har det funnits ett politiskt landskap i Sverige som låtit vissa land-skapstyper och element komma fram, exempelvis STF-konven-tionens, medan andra hållits tillbaka? Är det inte märkligt att vi bland författarna urskiljer många röster och skarpa politiska och



Odensjön. Foto Pål Nils Nilsson 1961, STF:s arkiv, Nordiska museet.

estetiska skiljelinjer under hela 1900-talet, medan den gängse bilden av fotografierna är att dessa börjar formulera sin förståelse politiskt (i vid mening) först efter 1960. Det kan knappast vara rimligt. Det gäller i alla fall inte Tysklandsvurmaren, rasisten och djurskyddsvännen Bengt Berg. Han var en olycka, men han kan inte ha varit ensam om ställningstaganden.

### VIII

Var skall vi leta? Bland amatörfotografierna? I pressen? I *Folket i Bild*? Ivar Lo-Johanssons fotoreportage om *Statarna i bild* och *Ålderdom* i slutet av 1940-talet, med foto av Gunnar Lundh respektive Sven Järlås, vittnar i alla fall om att ett socialt engagerat fotografi var möjligt. Ibland stod fotografierna också på egna ben och gav ut egna böcker. Några gjorde natur- och landskapsfotografiet till sin specialitet och gav ut handböcker, som Svante Lundgren och Pål-Nils Nilsson på 1950- och 1960-talen. Men politiskt var deras budskap knappast, då snarare tekniskt och fotoestetiskt. Fast å andra sidan, vad vet vi egentligen?

Vad kan finnas i den radikala pressen? I de kommunistiska tidningarna? Eller kanske man borde följa extremhögerens landskapsfotografi? Hur formades landskapsförståelsen i den nationalsocialistiska pressen? Vi vet att landsbygdsvurmmande partier som Bondeförbundet och Högerpartiet tidvis hyste avsevärda betydande rasbiologiska tendenser. Gäller samma tendenser landskapskildringen och kan de spåras i användningen av fotografiet? Var Berg ensam?

Historikern Peter Aronsson har, i Stefan Collinis och andras efterföljd, använt begreppet »historiebruk« för att synliggöra hur bilden av det förflutna används. Historia kan brukas politiskt,

men också i mer vardagliga sammanhang av enskilda och grupper för att skapa mening och sammanhang. Kanske bör vi tänka på landskapet på samma sätt. Rum och tid har det gemensamt att de erbjuder närmast oändliga valmöjligheter. Valet av historia liksom valet av landskap blir därför en handling som måste tolkas och förstås. Konventioner styr, men hur upprättas dessa, och av vem? Hur ser »landskapsbruket« ut? Skiljer det sig mellan olika medier och olika tider? Är det värdeladdat, är det politiskt?

Finns »det svenska landskapet«? Bilden av landskapet är ingen oskyldig företeelse. Just därför är vår förståelse av denna bild så viktig att etablera. Vilken bild kan vi forma i vår tid av de landskapsbilder som med fotografiets hjälp byggts upp under mer än ett århundrade? Min tro är att denna bild är fullt åtkomlig och att försöka teckna den borde vara en lockande uppgift.



Författaren Ivar-Lo Johansson i kohagen. Foto Gunnar Lundh 1941, Nordiska museet.



Mångbergs fäboddar, Sollerö socken i Dalarna. Foto Ingalill Granlund 1937,  
Nordiska museet.

## Landskap, fotografi och byundersökningar

Hur definierar man ett landskap? Enligt Nationalencyklopedin är det en mosaik av naturgivna och kulturella fenomen i ständigt förändring, en helhet, vår fysiska omgivning i vid bemärkelse. Europeiska landskapskonventionen understryker samspellet mellan naturliga och mänskliga faktorer, landskapet beskrivs som allt som omger oss, från vår närmiljö och vägarna vi kör på varje dag till de mest extraordinära platser. Jag själv förknippar landskapet med seendet: Över ett landskap kan blicken svepa, oberoende av om den tillhör jägaren, jordbrukaren, vandraren, krigaren eller turisten.

Landskapet som en visuell idé är vanlig inom humangeografin, där definitionen »det parti av jordytan som kan ses från en punkt« förekommer. Fotografier och landskap är en given kombination, och därför lyfter jag nu fram fotografier av landskap i Nordiska museets byundersökningar. Men först betraktar jag också helt kort landskapsfotografen som den växte fram innan Nordiska museet gav sitt bidrag till den.

### ANNETTE ROSENGREN

är fil.dr i etnologi och har varit verksam som intendent vid Nordiska museet sedan början av 1970-talet. Etnologiska fältundersökningar och fotografi är områden där hon utvecklat specialistkompetens.

### *Landskapet och kameran*

Ett landskap förknippas ofta med berg, sjöar, skog och odlad mark, men det kan också vara urbant, ett »cityscape«. I bild är ett landskap i stort sett alltid ett större mer eller mindre brukat naturområde, ofta nästan utan ände för blicken. Synonyma ord är område, nejd, vy, utsikt, panorama.

Är det något speciellt med att fotografera landskap? Ja, i första hand måste fotografen förflytta sig från hem eller ateljé, i andra hand kan det vara en fördel med en kamera som lämpar sig för ändamålet. Men inte ens de enklaste kameror har hindrat människor från att fotografera utsikter, och det är särskilt tydligt när det gäller den fotograferande turisten. Ju längre tillbaka i fotohistorien vi går, desto strapatsrikare var fotograferingar av landskap. Kamerorna var otympliga, fotograferingsprocessen besvärlig och kommunikationerna jämfört med i dag utvecklade. Ett exem-

Stora Sjöfallet. Stereobild,  
foto Lotten von Düben  
1837, Nordiska museet.



pel på det är Lotten von Dübens fotografier av samer gjorda 1868 och 1871 i samband med hennes makes vetenskapliga expeditioner. All utrustning transporterades på vattenleder och bars i väglöst land av avlönade bärare ur lokalbefolkningen. Många av hennes fotografier avbildar det nordskandinaviska, samiska landskapet.

I fotografins barndom följde ett omfattande experimenterande sedan Daguerres metod att få fram en bestående bild blivit offentliggjord 1839. På 1840- och 50-talen användes negativ av tunt, silverbestruket, vaxat saltpapper, som kopierat på annat saltpapper gav mjuka, lite skira bilder. Från 1860-talet dominerade våtkollodiumprocessen med glasplåtar. Bilderna blev skarpare och negativerna var ljuskänsligare, vilket ökade upplevelsen av närvaro och verklighet. Men plåtarna måste prepareras på platsen, exponeras medan de var våta och framkallas i samma våta tillstånd. I Lotten von Dübens reseutrustning fanns därför inte bara kamera och glasplåtar utan även mörkrumsutrustning och kemikalier.

När en ny metod med torrplåtar slog igenom på 1880-talet och mörkrumsarbetet blev enklare fick inte minst amatörfotografen ett stort uppsving. Ungefär samtidigt med kollodiumprocessen hade man övergått till att kopiera på det äggvitebestrukna albuminpappret, som även det bidrog till att skärpan ökade. Men fortfarande in på 1900-talet var det ovanligt med förstoringar, och pappersbilder hade samma storlek som sina negativ. Det förekom att fotografer i Europa reste till avlägsna länder med kameror laddade med mycket stora glasplåtar, och det finns stora landskapsvyer redan från 1850- och 1860-talen. Men de är ovanliga.

In på 1900-talet var nästan alla kameror otympliga och an-

passade till fotografering i ateljé. Fotografen placerade sig under en svart duk för att kunna se i mattskivan och exponera bilden. Behändigt platta resekameror, där en bälg drogs ut vid fotografering, började användas i början av 1900-talet. Enklare kameror, rullfilmen och att filmen kunde lämnas in för framkallning och kopiering gynnade amatörfotografin, som i sin tur alltid haft utsikter bland de allra vanligaste motiven.

### *Landskap som motiv*

Innan någonting avbildas måste det finnas en idé om att just detta är värt att avbilda, och romantikens fascination för natur och landskap gav motiv till måleriet och så småningom till fotografin. Under 1800-talet, som innebar ett växande europeiskt intresse för arkeologi, medeltid, nation och folk, lyftes särdrag i det egna landets historia och natur fram.

För yrkesfotografer var porträttfotografi i ateljé den dominerande genren och den som de flesta försörjde sig på. Landskapsfotografin är nästan överallt förknippad med ett växande intresse för främmande länder och med turismens framväxt. Fotografier av sevärdheter köptes och samlades i album. I England och Frankrike var en begränsad landskapsfotografi möjlig redan på 1850-talet. England industrialiserades och urbaniserades tidigt och pittoreska, romantiska landskapsfotografier med medeltida motiv spreds inom den urbana medelklassen. I Frankrike, som såg att den egna medeltiden var lika intressant som romarrikets kulturarv, och som dessutom kunde ta åt sig äran av att ha köpt och frisläppt Daguerres fotografiska patent 1839, gavs uppdrag till fotografer att dokumentera historiska byggnader och minnesmärken. Det gjordes på 1850-talet, men

en mer utbredd landskapsfotografi kom igång senare. I Rom kunde flera fotografer leva på tjuskraften i stadens historia redan på 1850-talet.

### *Turistföreningarna och fotografier av sevärdheter*

I Norge växte landskapsfotografen och turismen fram tidigare än i Sverige. Med sina många romantiskt dramatiska landskap låg Norge geografiskt bra till för både engelsmän och tyskar, och för de självständighetskämpande norrmännen var det viktigt att få landet känt. Redan 1865 bildades den norska turistföreningen och fotografier av dynamiska fjordlandskap, höga berg och djupa dalar blev en industri i sig. Från 1870- och 1880-talen finns mycket bevarad landskapsfotografi gjord av framför allt norska fotografer.

Att Svenska Turistföreningen, STF, bildades 1885 var en direkt följd av att Norra stambanan upp till Östersund, Åre och Narvik gjorde Lappland tillgängligt. Året innan hade fotografen Axel Lindahl etablerat sig i Stockholm efter att ha varit verksam i Göteborg och haft omfattande uppdrag i Norge med att fotografera natur. I STF:s första årsböcker gjorde Lindahl reklam för sitt stora lager av vyer från de flesta platser i Europa och från en rad svenska städer och landskap. Innan dess verkar det inte ha funnits mycket landskapsfotografi i Sverige om man bortser från fotografi som underlag för måleri. Konstnären Severin Nilsson fotograferade landskap och folkliga miljöer i Halland redan på 1870-talet och använde dem som utgångspunkt i sitt måleri. Han fotograferade också för Nordiska museets räkning.

Från den första årsskriften 1886 använde sig STF av fotografier. Motiven rörde svensk historia och svensk natur. Från Axel



T.v. Asige hed i Halland med Asige kyrka i bakgrunden och de två bautastenarna som kallas »Hagbards galge« i förgrunden.

T.h. bogserbåten Hercules i Stockholms skärgård. Foto Severin Nilson, Nordiska museet.

Lindhal inköptes fyra praktfulla album med »fotografier från vårt lands sevärdaste trakter«, som lades ut i läsesalongerna på Cunardlinjens ångare för att locka amerikanska turister. STF verkade för att få fler utländska turister till Sverige men den främsta målgruppen var svenskar.

1893 bjöd föreningen in amatörer och yrkesfotografer till fotografisk tävling, och några år senare inleddes årsboken med ett stort block helsidesfotografier från Lappland, flera mindre städer, å- och sjölandskap och bebyggelse med historiskt djup. 1898, 1899 och 1900 följde nya tävlingar, och genom dessa byggde Turistföreningen upp ett bildarkiv, som fyrtio år senare skänktes till Nordiska museet. Till det första årets tävling önskade föreningen »för Sverige typiska landskap och vegetationer«, som olika



skogslandskap, fjälllandskap, kustlandskap och landskap karakteristiska för en viss provins. Andra årets fotografier skulle avbilda byggnader och städer, t.ex. kyrkor, slott, herrgårdar, bondgårdar och fåbodar, fiskelägen, fabriker, ruiner och fornlämningar. För tredje året gällde folktyper och folkens liv med näringar, arbete och nöjen. Till nästan alla motiv fanns landskapet med som ram för dessa sevärdheter, som helst skulle ses på platsen.

STF premierade ofta konstnärlighet i tävlingarna och många fotografer, inte minst amatörer, visade att fotografi kunde förhöja intrycket av lockande storslagenhet eller stillhet i en landskapsvy. Sedan slutet av 1800-talet hade fotografer börjat samlas i föreningar och deras publikationer visar att landskap blivit ett återkommande motiv.

### *Fotograferna i Nordiska museets byundersökningar*

Åren kring sekelskiftet 1900 inleddes Nordiska museets byundersökningar, dvs. undersökningar runt om i landet av allmogens bebyggelse, seder och bruk. Undersökningsverksamheten kom att omfatta också herrgårdar, prästgårdar, mindre städer och långt senare även småsamhällen, industriarbete och överhuvud taget liv, arbete och miljöer. Kameran betraktades från början som ett lämpligt redskap i vetenskapens och saktighetens tjänst och fotografi var nästan omedelbart ett prioriterat medel i dessa dokumentationer. Det insamlade materialet skulle användas för forskning och folkbildning.

Svenska Turistföreningen och Nordiska museet, bildat 1873, är båda barn av nationalromantik och fosterlandskärlek. Museet värnade om det materiella och immateriella kulturarvet och om folkbildningen. Fotografiskt valde museet i sina undersökningar, som man också kan kalla dokumentationer, ett distanserat och vad som nog uppfattades som ett vetenskapligt seende. Resultatet nådde sällan upp till samma fotografiska nivå som inom Turistföreningens verksamhet, men att bilderna berättar om ett Sverige som få andra fotograferade då gör dem minst lika intressanta. Att STF i omgångar senare har skänkt sitt fotografiska arkiv till museet är bara att vara djupt tacksam för.

Den undersökningsverksamhet som kom i gång vid Nordiska museet i början av 1900-talet påminner till idé och struktur om det franska med statliga medel finansierade dokumentationsprojektet Mission Heliographique från 1851. Avsikten med det franska projektet var att dokumentera och bevara bilder av ett medeltida Frankrike som var på väg att försvinna – ett nationellt arv bestående av kyrkor, kloster och andra byggnader av högt arkitektoniskt värde som till stora delar hade förstörts under revolu-



Föra by på Öland. Foto Sigfrid Svensson 1935, Nordiska museet.

tionen. Dokumentationen genomfördes under ett halvår av fem konstnärer, som intresserade sig för det nya mediet. De fick olika delar av landet fördelat mellan sig och kom att dokumentera ett stort antal objekt på sina resor. Med sig hade de listor på vad som skulle avbildas, vilket organisatörerna kommit fram till genom tidigare resor och kontakter. För själva fotograferandet hade de fria händer. Mission Heliographique var ett för sin tid unikt nationellt projekt som resulterade i ett bildmaterial som har prisats i senare tider, bland annat för de konstnärliga kvaliteterna. Men direkt efter projektets genomförande föll det mesta i glömska genom att de flesta negativen, som var av saltpapper, inte ens kopierades utan placerades i ett arkiv.

Nordiska museets byundersökningar har inte den fotografiska kvalitén, och de gjordes i en tid när kameratekniken hade blivit enklare. Men syftet och arbetssättet är i grunden ungefär detsamma: ett kulturellt arv ska dokumenteras och i bild bevaras för eftervärlden, och dokumentationen sker genom ett omfattande resande kors och tvärs i landet. Museets projekt pågick under första hälften av 1900-talet och därmed under mycket längre tid än det franska. Det engagerade också många fler människor. Här var det tjänstemännen som fotograferade. Deras otaliga registrerade fotografier avbildar bebyggelse och kulturlandskap, som tillsammans med ritningar och anteckningar ligger ordnade topografiskt i museets arkiv. Ibland är de tidiga fotografierna lite oskarpa, ibland är en del av bilden bortklippt, antagligen för att den visade två objekt, och det andra skulle placeras på annat håll i arkivet.

Årsboken *Fataburen* redogör för dessa resor från 1902, men de startade tidigare i avsikt att förvärva byggnader och föremål till Skansen, öppnat 1891, och till museets övriga samlingar. Till en

början syftade undersökningarna till att få en kunskapsöversikt och det var sällan fråga om längre vistelser i varje by. En bit in på 1910-talet kunde de genomföras mer omfattande och systematiskt. Med statlig finansiering kunde så småningom expeditioner med unga amanuenser och tillfälligt anställda kandidater, arkitekter och teknologer skickas ut för att fotografera, rita av och beskriva byggnader, bytomter, åkrar, betesmarker och lämningar av äldre bebyggelse. Under t.ex. sommaren 1920 var närmare 40 personer ute i 15 landskap för detta arbete. I en artikel i *Fotografisk årsbok* 1952 skriver museimannen och konsthistorikern Gösta Selling om fotograferingens stora roll i undersökningarna. Andra kulturhistoriska institutioner engagerade sig också men vid Nordiska museet pågick de längst och i störst omfattning.

Mot slutet av 1920-talet ansågs översikten, inventeringen, vara genomförd och nu valdes vissa ålderdomliga, ännu oskiftade byar ut för fördjupade undersökningar. Dessa byar dokumenterades ofta gård för gård med fotografier, uppmätningar och anteckningar. Svartvita fotografier visar boningshus, ladugårdar, uthus och redskap men även åkrar inhägnade av gårdsgårdar till skydd för betande krittter, och betesmarker och skogsdungar mot bakgrund av skog och vatten. Det är öppna, betade och för blicken omväxlande landskap.

Till de stora byundersökningarna från den tiden hör undersökningarna av Stora Sinnerstad i Mörlunda socken i norra Kalmar län (1934), Föra by i Föra socken på Öland (1935), Gruddbo på Sollerön i Dalarna (1937), Vinö i Misterhults skärgård i Kalmar län (1948), Runnö i Kalmarsund (1953–55) och Bruksvallarna i västra Härjedalen (1956–57).

Stora Sinnerstad i  
Småland. Foto R.  
Odenqrantz t.v. och  
Åke Meyersson 1934,  
Nordiska museet.





Vad som bedömdes som lämpligt att fotografera var länge de mest ålderdomliga byggnadstyperna, detaljerna och redskapen. Men när bilderna avbildar landskapet och arbete på åkrar och med djur och fiske är samtiden som har bevarats i bilderna.

### *Den vetenskapliga blicken*

Under sommarmånaderna, berättar Gösta Selling i *Fotografisk årsbok*, gav sig nästan alla museets tjänstemän ut på resor med kamera och anteckningsbok. Som fotografnamn under bilderna i arkivet anges i museivärlden ofta kända etnologer och museimänniskor som Sigurd Erixon, Nils Keyland, Sigfrid Svensson, John Granlund – och ännu oftare hans hustru Ingalill Granlund, Albert Nilsson (senare Eskeröd) och Nils J. Nilsson. När Sigurd Erixon återvände till Kila by femton år efter sin klassiska undersökning i byn 1912–13 hade han museets då ganska nyanställda fotograf Olof Ekberg med sig, men under bilderna står bådas namn.

Vad innebar då den vetenskapliga blick som tjänstemännen ansågs ha? Att döma av fotografierna handlar det om att ha människan och hennes fysiska miljö i centrum, vilket inte innebär att fotografera just människor särskilt ofta, åtminstone inte förrän mot slutet av 1940-talet, utan mer att fotografera den fysiska miljön med sina exteriörer och redskap. I museets värld finns en lång tradition av att fotografier egentligen inte skall vara tillrättalagda, men ibland gjordes rekonstruktioner för att åskådliggöra äldre hantverk eller sedvänjor. Fotografierna skulle vara tydliga och informativa och inte för personligt närgångna, för vackra, romantiska eller pittoreska. Dätidens etnologer intresserade sig inte för miljöer för att de var estetiska, estetik uppfattades främst



Bruksvallarna, vägen till Mittåkläppen och fåbodarna.  
Foto Ulla Wåger 1957, Nordiska museet.



Albert Nilsson (Eskeröd) vid Övre Mångans utlopp i Mångsjön, Sollerö socken i Dalarna. Foto Nordiska museet.

som konsthistorikernas område. Porträtt är mycket sällsynta, delvis kanske för att museitjänstemännen länge mer intresserade sig för människor som bärare av kulturer än skapare av dem, och mer utifrån de upplysningar hon eller han kunde ge, än för vars och ens specifika livshistoria. Museimänniskor skapade inte minnesmärken över individer utan över kulturer.

Kamerorna som användes var de som var vanliga på den tiden. Till en början var de stora och otympliga och gjorda för ateljébruk, men utmärkta att fotografera byggnader och föremål med. Glasplåtarna placerades en och en i tråkassetter, som sedan sattes i kameran. Kvällen före en undersökningsdag laddades ett lämpligt antal kassetter, ibland i mörkret under sängtäcket, skriver Gösta Selling. När tjänstemännen kommit tillbaka till museet framkallades och kopierades plåtarna av den i tekniken självlärd dalkullan Knuts Anna – museet och Skansen hade vid den här tiden många dalkullor anställda. Senare användes resvänliga, enklare bälgkameror för 120 cm rullfilm, och under 1950-talet ofta spegelreflexkameror som RolleiCord eller RolleiFlex. På en 120 cm film gav dessa kameror nio respektive tolv bilder per filmrulle. Men kamerorna krävde fortfarande kunskap i att mäta ljus och avgöra bländarstorlek. En del tjänstemän blev mycket duktiga på att fotografera, kommenterar Selling.

Liksom allt bildskapande är fotografi en fråga om influenser från annat håll, och det är ganska otänkbart att inte de undersökande museitjänstemännen påverkades av bilder som fanns runtomkring dem, och som blev alltmer påträngande när fotografin utvecklats och industrisamhället lärt sig att använda sig av den. Att de skulle ha hört talas om Mission Heliographique är knappast troligt men betydelsen av STF:s samtida, och länge stilbildande, fotografiska verksamhet kan inte ha undgått dem.

### *Museifotografen*

Gösta Sellings artikel i *Fotografisk årsbok* 1952, och Olof Ekbergs från 1953, visar att museifotograferna respekterades för sina i verksamheten nödvändiga kunskaper men att betoningen i arbetet låg på föremålsfotografering i ateljé. Samtidigt måste museifotografen behärska alla fotografiska genrer, såväl föremålsfotografering som fotografering av allmogeliv och herrgårdsinteriorer, skriver Ekberg. Han anställdes 1924 som Nordiska museets första yrkesfotograf, men en fotoateljé fanns installerad redan när den nya museibygnaden stod klar 1907. Till den hade bygdefotografen Anders Christian Hultgren anställts 1906, men han tröttnade på att fotografera föremål och återvände till hembygden i Östergötland. Där fotograferade han resten av livet människor, bygden och det folkliga livet.

De senaste fyrtio åren har undersökningar och dokumentationer handlat om det nutida samhället med urbant liv, som industriarbete, familjeliv och olika subkulturer. Museifotografernas blick har blivit alltmer styrande men har ofta legat nära etnologernas, som dessutom ofta har fortsatt att fotografera själva. Bilderna har präglats av genrer som dokumentärfotografisk tradition, fotojournalistik samt av ett mer distanserat betraktande.

Den senaste tiden har byundersökningarna fått förnyad aktualitet och några av dem har valts ut för ett projekt som innebär att man återvänder till platser och fotograferar med samma vy som tidigare och med så stor precision som möjligt.



Sigurd Erixon och Nils Berglind på fältarbete i Blekinge 1924. Foto Nordiska museet.



Kesnäsudden, Sandby, Öland. Foto Nils J. Nilsson 1952.

## Tillbaka till landskapet

Varför vill människor återse platser de har varit på för länge sedan? Eller besöka miljöer som de har läst om eller sett på gamla fotografier? Av ren nyfikenhet naturligtvis, men säkert också för att hitta rötter till sin egen tid. Författare, forskare, filmare och fotografer återvänder till sammanhang som en gång har besökts och beskrivits, och beskriver dem igen i ord eller bild. Inom fotografin har det blivit en genre, som har att göra med dess dokumenterande förmåga och att ögat uppfattar förändringar så lätt. Den som betraktar två fotografier gjorda med femtio års mellanrum ser ganska omedelbart vad som har ändrats, och en äldre betraktare kan känna igen sig både i det som är och det som har varit.

De flesta människor som återvänder med en kamera i handen fotograferar nog utan att direkt vägledas av ett gammalt fotografi. Ett annat sätt är att ha en äldre bild i handen och söka samma motiv. Det kan bli lite av ett detektivarbete att hitta platsen och positionen. Återvändare har alla någon sorts förhållande till platsen de tar sig tillbaka till. En obestämd yta på jorden har de förvandlat till en bestämd plats för nyfikenhet och avsikter men ofta

ANNETTE ROSENGREN

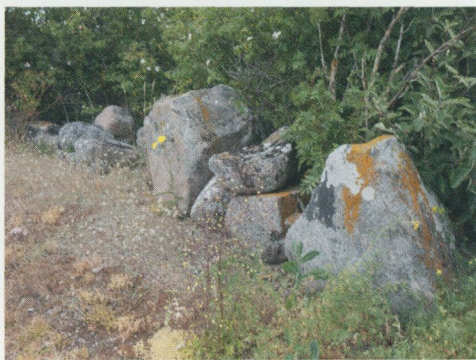
Foto och bildtexter

MATS LANDIN, verksam  
som chefsfotograf vid Nordiska  
museet.



Kesnäsudden, platsen som bilden på s. 88 visar har sökts upp och fotograferats av Mats Landin 2010.

Sjödodarna finns inte kvar och platsen var svår att återfinna. Den hittades med hjälp av en bit av en stenmur där ett par större stenar kunde identifieras.



också för kunskaper och minnen. De har gjort »space« till »place« för att använda numera välkända begrepp från humangeografen.

I Nordiska museets stora undersökningsarkiv finns otaliga exempel på att medarbetare vid museet har återvänt till samma ort – många gånger en mycket liten ort – för att fotografera eller på annat sätt dokumentera företeelser igen. Ofta rör det byggnader. Av bilderna att döma har det varit för att jämföra, komplettera och uppdatera. Ibland, om än inte särskilt ofta, har exakt samma byggnad eller landskapsvy fotograferats igen. Till Kila by i Östergötland nära gränsen till Småland återvände Sigurd Erixon och medhjälpare flera gånger för att se förändringarna. Byn undersöktes av honom 1912–13 när den stod inför laga skifte och modernisering. Gårdarna skulle flyttas ut från den gamla radbyns kärna och markerna skiftas till större sammanhängande enheter. Undersökningen 1912–13 blev museets första större byundersökning och skulle komma att följas av andra.

Några orter har museet återvänt till många gånger, och byggt upp mycket kunskap kring. Bruksvallarna i västra Härjedalen är ett sådant exempel, Töreboda i Västergötland ett annat. På Sollerön i Siljan gjorde museet en stor undersökning 1937, och den följdes av en ny undersökning sextio år senare. Här prövades för första gången inom museet idén med att systematiskt söka upp platser för några av de gamla fotografierna och göra om fotograferingen utifrån samma position.

### *Med fotografier i handen*

När Mats Landin, som är verksam som fotograf vid Nordiska museet, återvände sommaren 2010 till en handfull orter och platser valda ur museets arkiv hade resan föregåtts av samtal och seminarier. Idén hade vuxit fram hos var och en av oss, jag är etnolog, intendent och arbetar mycket med fotografi. Inspiration hade kommit från flera håll. Vi kände båda till det stora fotografiska projektet i USA på 1970-talet när en grupp unga fotografer återfotograferade bilder av landskap som tagits under erövringen västerut på 1860- och 1970-talen. Projektet inspirerade den svenske fotografen Gerry Johansson att följa i C.G. Rosenbergs spår när denne fotograferade i Halland för Svenska Turistföreningens räkning på 1930-talet.

Kanske är *Rephotographic Survey Project* i USA det som startade den fotografiska genren återvändande. Där användes samma sorts stora studiokameror i trä stående på stativ, som 1800-talets fotografer hade haft. Det gjorde också Gerry Johansson, och även Mats Landin på Sollerön 1997. Det amerikanska projektet har sedan genomfört ett tredje återvändande och projektet ger nu en omfattande bild av hur landskapet har förändrats sedan det togs från urbefolkningen.

I det stora, sedan 1990-talet pågående, franska statligt delfinansierade projekt om förändringar i det rurala och urbana landskapet dokumenteras omkring 500 platser i landet med täta intervaller. Geotagning, datum och klockslag underlättar återfotograferingarna. Projektet genomförs för att ombildningen av landet numera går så fort att människor förlorar sammanhang och identitet, och man vill hitta vägar ut ur detta. Ett projekt i Paris för orter med avstamp i vykort från 1900-talets början visar att det är sedan 1970-talet som de verkligt stora förändringarna har skett.

### *Tillbaka till Småland och Öland*

Det finns många skäl för ett museum att återvända till samma plats, inte bara medarbetares nyfikenhet. Ett, och kanske det främsta, är att det ger möjlighet att se långa tidsperspektiv, som museer generellt brukar vilja kunna förmedla kunskap om. I det här fallet handlar det också om att bidra till ett högaktuellt offentligt samtal om hur människor brukar, förändrar och värderar sin omgivning.

Av olika skäl valde vi att återvända till Kalmar län, och mer exakt till Stora Sinnerstad intill Mörlunda tätort några mil söder om Hultsfred, till Föra by och ett antal strandbodnar på norra Öland, till Runnö i Kalmarsund och till Vinö och Strupö i Misterhults skärgård nordost om Oskarshamn. Stora Sinnerstad undersöktes av museet 1934 och Föra by 1935, båda var då välbevarade, ålderdomliga radbyar vars ägor inte genomgått laga skifte. Ösamhällena Runnö och i Misterhults skärgård blev undersökta 1952–54 respektive 1947–48, och sjöbodarna på norra Öland fotograferades åren kring 1950. Från alla platser finns ett rikt fotografiskt material av bebyggelse och landskap, tack samma att återvända till. Dessutom återvände Mats till Kila by i Östergötland.

För femtio år sedan var dessa platser och marker levande landsbygd med jordbruk, betesdjur och mer eller mindre fiske beroende på vilken ort vi talar om. I närliggande större samhällen fanns affärer, post, bank, skola och hantverkare. I dag är Mörlunda och Klintemåla, som är närmaste samhällen för Misterhults skärgårdsbefolkning, del i den pågående gigantiska avfolkningen och utarmningen av den svenska landsbygden. Affärslokaler står tomma, post och bank har stängt, och småindustrins byggnader faller ihop.





Strupö. Panorama fotograferat från bevakningstornet mot söder.  
Foto Mats Landin 2010.

Mats reste under fem dagar i juli och två dagar i oktober för att hitta platserna och fotografera. Förutom kartor och bilder bestod utrustningen av en dator, Ixpress digitala bakstycke till Mamaya, RZ-stativ och Nikon D700 samt en Rollicord 6 x 6 för att måttta in med, vilket troligtvis använts vid en del av de tidigare dokumentationerna. Själv ville jag veta hur liv och arbete mer i detalj hade förändrats sedan de första bilderna togs, och i början av september åkte jag iväg för intervjuer och samtal.

### *Två radbyar*

Radbyn Stora Sinnerstad är nästan hopvuxen med Mörlunda tätort, och ligger i en mycket vacker del av Småland, utmed väg 34 söder om Hultsfred. Liksom Föra på Öland och Runnö





Stora Sinnerstad. Foto R. Odenqrantz 1934 och Mats Landin 2010.

Den stora stenen i mitten på den äldre bilden återfanns i ett nyponsnår i en igenväxt backe bland annat med hjälp av den främre gårdsgården som löper nedför backen mellan två olika marktyper. Stenen kan anas på bilden t.v. som tagits från en annan punkt än vid fotograferingen 1934.

i Kalmarsund utgör byn en av Kalmar läns 97 platser som är klassade som riksintresse för kulturminnesvården. I fotografierna från 1934 framträder det lätt kuperade jordbrukslandskapet som överallt brukat, och där ett nätverk av gårdsgårdar skyddar odlade lyckor för betande kor och får. Landskapet är vackert, varierande och öppet. Västerut syns Emåns vindlingar, österut skogen och mot sydost, sett från byns sydligaste utpost Backegården, syns sockenkyrkan i Mörlunda med prästgård och arrendatorsbostad.

På 1930-talet var Stora Sinnerstad en av Sveriges många byar där mjölk, potatis och virke från skogen gav kontantinkomster. På markerna odlades potatis, spannmål och foder. En stor mosse hade torrlagts på 1800-talet och gett bönderna ytterligare mark. Byn hade ett femtontal gårdar och en eller två arbetshästar per gård.

I dag driver ingen i byn jordbruk och markerna är utarrenderade till traktens få storbönder. Några får och ridhästar är de enda betesdjuren, och mindre attraktiva ytor har vuxit igen när ingen har bruk för marken. Det öppna landskapet är inte lika öppet och framför allt inte lika varierande längre och det vackra mönstret av gårdsgårdar är borta. Men byns bostadshus och på djur och potatis tömda ekonomibyggnader finns kvar, och gårdarna ligger som vid undersökningen 1934 på rad utmed den slingrande bygatan. Byborna är pensionärer i dag och gick mer eller mindre över till andra yrken innan de pensionerade sig. Kanalen och diken från mossens torrläggning är i stort sett det enda som fortfarande sköts samfällt inom byalaget, som kallar till möte genom att sända runt den gamla byklubban. Byns kulturhistoriska värde och vackra läge vid Emån gör förmodligen att gårdarna snart blir attraktiva sommarbostäder för stadsbor.



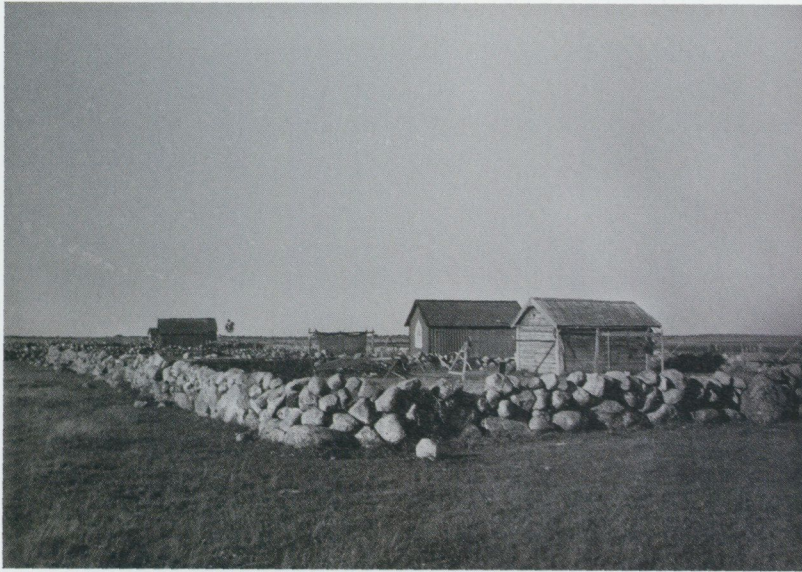
Foto R. Odenqrantz 1934  
och Mats Landin 2010.  
Kyrkspången, stigen mellan  
Mörlunda kyrka och Stora  
Sinnerstad, används sällan i dag  
och den är också något omlagd.

Föra by på Öland undersöktes året efter Stora Sinnerstad, också den grundligt, gård för gård. Liksom byn vid Mörlunda var det en ålderdomlig radby med gårdar liggande utmed en bygata. Många byggnader var som på andra håll på norra Öland uppförda i sten och skiftesverk. Föra var också kyrkby med en vitrappad kyrka och en rödmålad skola placerad centralt i byn. I öster vid havet hade hemmansägarna sina strandbodas, båtar och fiskeredskap. Sjuttiofem år senare har Föra två storjordbruk, som brukar byns marker och arrenderad mark på andra håll. Byinvånarna försörjer sig också som kommunanställda, egna företagare inom byggbranschen eller genom pension. Skolan är inte skola längre, men har likväl anknytning till skolvärlden genom att vara bostad för en av Ölands rektorer, inflyttad från Stockholm.

Föras invånare sammanfattar ett vanligt sätt att försörja sig på Öland om man inte arbetar inom turismen: att vara egen företagare inom jordbruk, bygge eller snickeri, att vara kommunanställd, eller att leva på pension. Byborna vårdar sig om byns fysiska miljöer, men radbyns bebyggelse är inte opåverkad av tiden eftersom detta fortfarande är levande landsbygd. Mycket är sig ganska likt från fotografierna från 1935, men en del byggnader har flyttats bort och ersatts av tomrum, andra har byggts nya eller renoverats till funktionsdugliga företagsenheter eller med förebilder i hemtrevnadens nostalgi. Föra by är attraktiv att bo i, men generellt är norra Öland utflyttningsbygd.

### *Två skärgårdssamhällen*

Den östgötska och småländska kusten undersöktes och dokumenterades av museet under många år. I Misterhults skärgård nordost om Oskarshamn gjordes ett kort rekognoscerande be-



Föra sjöplan, Öland.  
Foto John Granlund  
1935 och Mats Landin  
2010.

Boden med det spetsiga  
fönstret bekräftade  
platsen liksom boden  
med liggande bekläd-  
nad men med ett se-  
nare upptaget fönster.

sök 1947, som följdes av en omfattande dokumentation sommaren 1948 av framför allt Vinö. Som på andra håll i denna skärgård var Vinö som mest befolkat årtiondena runt 1900, men genom lägre nativitet och utflyttning minskade sedan invånarantalet.

Vinö ligger nära fastlandet och här bor fortfarande ungefär femton personer året om, men Strupö, som ligger nästan ute i havsbandet, har inte haft en åretruntboende befolkning sedan början av 1970-talet. De flesta av Vinös invånare är pensionärer i dag, andra hushåll är mångsysslare som kombinerar fiske med att vara öarnas båtburna lantbrevbärare, sköta renhållningstransporterna, transportera turister som inte har egen båt och ha anställning på fastlandet.

Strupö är befolkat från mars-april till sent på hösten av sina fiskande och snickrande pensionärer, som en gång växte upp här. En del sommarboende är barn och barnbarn till tidigare fiskarbönder på ön. Andra består av mycket välbeställda familjer som har köpt sig hus och gårdar i byn. Ön har sedan länge besökts av seglare från Stockholm på väg till Öland, och i dag är Strupö lite av överklassens dolda semesterparadis.

Strupö är som ett vackert, kulturhistoriskt vykort. Bebyggelsen ligger koncentrerad till »gloet«, den av naturen skapade och mot havet skyddade hamnen på västsidan. Förändringarna sedan 1947 är små men hamnens båthus och bodar har rätats upp genom varsamma renoveringar. Några av byns ladugårdar är rivna och ersatta av boningshus i ungefär samma byggnadsstil, andra är ombyggda till bostäder utan att exteriören har ändrats nämnvärt. En del sjöbodar och båthus har kanske moderniserats invändigt, men strandskyddslagen förbjuder att sjöbodar byggs om till bostäder, och bodarna har behållit sin funktion. På Vinö har

de fysiska förändringarna varit större än på Strupö, och en mer utspridd bebyggelse tillsammans med några ganska kraftiga ny- och ombyggnationer på 1970-talet och framåt ger byn ett mindre samlat intryck än Strupö.

Men både på Vinö och Strupö tar växtligheten över. Inga djur betar längre på öar och holmar, inga åkrar odlas och på markerna tar skogen över. På Vinö försöker några av de yngre invånarna – som i praktiken är i övre medelåldern – hålla efter växtligheten, och får på så sätt ved att elda med. På Strupö är den sortens naturvård komplicerad eftersom Misterhults skärgård, med undantag för Vinö, är naturreservat sedan 1967. Invånarna upplever att länsstyrelsen i princip ska godkänna all fällning och slyröjning utanför tomtmark. I själva byn ligger tomterna tätt, och förbuskningen syns inte så mycket, men kommer man ut i markerna är det uppenbart. Naturreservatsrestriktionerna omfattar också bebyggelse men det är oklart om de gäller inne i själva byn.

### *Att hitta rätt*

Hur hittar man platsen och kamerans tidigare positioner vid återfotografering? Första steget är att söka kartor, till exempel på [www.eniro.se](http://www.eniro.se), [www.hitta.se](http://www.hitta.se), [www.google.se](http://www.google.se) och på länsstyrelsernas webbsidor. Kartor på internet är bra, de kan zoomas in och detaljer kan fokuseras. De gamla fotografierna bör skannas in digitalt och skrivas ut till bra och stora kopior så att man ser detaljer, förslagsvis i A4-format. En GPS-mätare anger de nya fotograferingarnas geokoordinater och därmed också de gamla bildernas, vilket kan vara bra för framtida återkomster. Anteckningsbok och penna bör finnas med för noteringar. Till slut bör man fundera över om återfotograferingen ska göras i

färg eller svartvitt eftersom en övergång till färg förstärker skillnaderna.

Ofta kommer man långt på egen hand genom att titta på kartor och söka efter detaljer, men ortsbor kan också vara till hjälp. Kyrkor är bra riktmärken. De finns markerade på kartor och är sällan ombyggda under de senaste hundra åren. Men på håll kan såväl byggnader som utsikter ha blivit dolda av träd och annan vegetation.

Hus kan vara rivna, ombyggda eller reoverade. De kan vara svåra att känna igen och ibland är det svårt att förstå om en byggnad är ett nybygge eller en reovering. Detaljer att få hjälp av är storlek och proportioner på fönster- och dörröppningar, takfall, taklutningar och skorstenars placering, husets längd och bredd, grindar och grindstolpar. När samma position ska hittas för omfotografering är små detaljer lämpliga att titta på, som hur en grindstolpe förhåller sig till ett eller två fönster, hur en taknock, vindskida eller en skorsten förhåller sig till en byggnad i bakgrunden eller hur två större stenar förhåller sig till varandra.

Det äldre jordbrukslandskapet var uppdelat i åkerlyckor och betesmarker, som var åtskilda av gårdsgårdar, som nu är borta. Stengårdsgårdar kan däremot finnas kvar. Åkrarna har blivit större enheter och steniga betesmarker har fått växa igen. En kameraplacering som för sjuttio år sedan innebar en vacker utsikt kan nu befinna sig mitt i en stor slyvegetation. En utsikt kan ändå finnas kvar, men kanske inte synlig från kamerans gamla placering. Då får man diskutera om det är exaktheten man vill ha, eller om man vill visa att landskapet fortfarande har en öppenhet.

Riktigt stora stenar i landskapet är bra detaljer att utgå från. Men även om det är ovanligt kan också stora stenar tas bort och det är lätt att bli förvillad om allt utom stenen tycks stämma.



Älmhult. Foto Mats Landin  
2000 resp. 2010.  
Det var inte helt lätt att finna  
fotograferingsplatsen trots att  
jag själv varit där bara tio år  
tidigare. Men en kraftlednings-  
stolpe som skymtar i skogsbry-  
net till vänster mellan ett par  
träd går att finna i den tidigare  
bilden, och vissa träd kan man  
också känna igen.



Andra detaljer att observera är karakteristiska bergssidor, bergstoppers position i förhållande till övriga landskapet – bara man tänker på vegetationens förändringar – eller en vattenkälla, som på en gammal bild kan ha en brunnsöverbyggnad men i dag är dold under högt gräs och med ett betonglock över sig. Bybor vet ofta var källan ligger. Platsen där en gammal brygga har legat kan fortfarande vara markerad som brygga på kartor som finns på Eniro eller Hitta, och även om bryggan ser förändrad ut kan stenkistan vara densamma men förstärkt. Några stenars placering i vattnet kan också vara ett sätt att känna igen sig på.

Att söka plats och position är ett detektivarbete, som startar med kartor och övergår till fingranskning av detaljer. Men eftersom fotografi till sin karaktär bara ger en ytans kunskap om vad som har skett så kan samtal med äldre orsbor ge mer upplysning om förändringarna.

### *Kulturarvet*

Vi startade våra resor utan att veta vad vi skulle möta, hur det skulle vara möjligt att hitta rätt, och hur mycket av landskapsvyer och bebyggelse som skulle gå att känna igen. Att mycket faktiskt finns kvar måste nog delvis ses mot bakgrund av lagstiftning, kulturminnesvårdens arbete och ett visst mått av allmänintresse för kulturhistoriska miljöer. Själv har jag försökt förstå vad riksintressen för kulturminnesvården innebär och hur strandskyddslagen och inrättande av naturreservat tillsammans med det förändrade samhället har inverkat.

Vad som bedöms vara av nationellt intresse för kulturminnesvården beslutas av Riksantikvarieämbetet och ska vara till hjälp för kommunerna i deras planering för en långsiktig hushållning

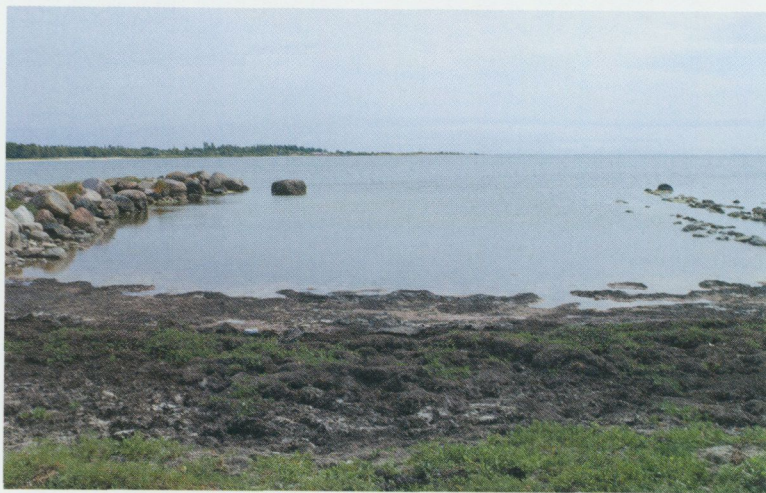
med mark, vatten och övrig fysisk miljö. Men det är inte tvingande och det finns andra riksintressen att också ta hänsyn till. Beslut som påverkar miljön måste följa den överordnade miljöbalken, som säger att värdefull natur- och kulturmiljö ska skyddas och vårdas, men ska också vägas mot det faktum att människor måste kunna försörja sig. Ett aktuellt fall som visar hur komplicerade besluten kan vara finns nu i Västerbotten där byggandet av vindkraftverk vid Sånfjällets nationalpark ges högre värde än riksintressen för rennäring, friluftsliv och turism.

Naturreservat innebär ett starkt skydd, men begränsar de boendes användning av markerna. Vinöborna avstod från reservatsbildning 1967 eftersom de brukade sina marker. Men Strupöborna var på väg att avfolka sin ö vintertid och såg fördelar med att få disponera pengar, som ges till markägaren vid naturreservatsbildning. Sedan reservatet bildades har skog och sly vuxit upp på tidigare odlad och betad mark, och enligt invånarna får det inte tas bort utan tillstånd från länsstyrelsen. Inte ens döda eller nedfallna träd får tas bort. Inne i byn gäller strandskyddslagen, som innebär att kommunen inte ska ge byggnadslov till ny- eller ombyggnationer inom en sträcka av hundra meter från strandlinjen, och det är över huvud taget svårt att få byggnadslov i byn.

Sommarturismen är en viktig näring i hela Misterhults skärgård, men exploateringen har varit stillsammare än i Stockholms och Bohusläns skärgårdar. Strupös byggda miljö sedd från sjösidan är sig ganska lik men prydligare jämfört med fotografier från 1947. Bebyggelsen har renoverats genom bybornas egna färdigheter och kulturhistoriskt intresserade och penningstarka nya sommarboende, och livet i övrigt domineras av vad fritiden prioriterar. Utanför bykärnan finns få spår av det gamla skärgårdssamhället.



Bodudden, Sandby, Öland.  
Foto Nils J. Nilsson 1952  
och Mats Landin 2010.  
Kåserna verkar ha tagits  
bort och använts till en  
större brygga till  
vänster i bilden.





Bodudden Sandby, Öland.  
Foto Nils J. Nilsson 1952  
och Mats Landin 2010.  
Några av sjöbodarna  
verkar ligga kvar på sina  
ursprungliga platser. Den  
större stenen till höger i  
bilden gick att identifiera.

Men om nu strandskyddslagen och bybornas intresse för kulturarvet har bevarat Strupö by, åtminstone sett från sjösidan, varför har inte samma gällt för Vinö, som från sjön ser mer förändrat ut jämfört med de gamla fotografierna? Är det för att Vinö inte är naturreservat? Snarare är det för att här lever fortfarande ett näringsliv knutet till fiske, vilket kommunen rimligen har beaktat i planering och beslut. Ändå förvånas man över byggloven till flera fritidsboendes om- och nybyggnationer. Men bygglovsärenden är ofta komplicerade och hanteras utifrån olika kommunala intressen och hänsyn.

På norra Öland finns många exempel på hur den befintliga bebyggelsen av sjöbodas har hindrats från kraftig exploatering. På västsidans steniga stränder står klungor av bodar i sten eller trä. De har högt kulturhistoriskt värde i dag och är eftertraktade som fritidshus men inte tillåtna att bo i permanent. En del bodar har inretts som mer eller mindre luxuösa vardagsrum. Strandskyddslagen och miljöbalken skyddar byggnadernas funktion och volym, säger byggnadsantikvarier, som upplever att mer antikvariskt skydd av exteriörer tyvärr är svårt att hävda med dessa lagar. Bodarna har ändå inte ändrats så mycket mer än vad ganska varsamma renoveringar, nya ytterdörrar, ett och annat uppstickande kaminrör och fysisk omvårdnad innebär. Antagligen har kulturmiljövårdens information påverkat tillsammans med ett allmänt ökat intresse för kulturarvet. Ägarna vet att miljön anses värdefull i dag, och att värdet kan omsättas i pengar.

Jämfört med museets fotografier från åren kring 1950 har östsidans sjöbodas intill långgrunda stränder också renoverats och moderniserats. Några bodas som var öde och förfallna för sextio år sedan har rivits, bryggas har renoverats och delvis ersatt stensättningar, som en gång gav skydd till småbåtar.

Här och där syns ändå okänsliga ingrepp i miljön i form av ny- och ombyggen. Bland »vanligt folk« förklaras de ibland som ett resultat av personliga kontakter. Kommunala beslut kan överklagas till länsstyrelsen och upp i Miljödomstolen, men det kan vara besvärligt och kostbart. Det finns de som anser att bästa skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i skärgården är att fastigheterna ägs av fritidsboende, som bättre förstår att värdera en kulturhistorisk miljö och inte måste försörja sig i den. Det kanske ligger något i det, men då förlorar den byggda miljön sin förankring i ett historiskt och kulturellt försörjningssammanhang och landskapet lämnas oftast åt sitt öde.

Mycket i samhället har förändrats på sextio år, men många miljöer är ändå förvånansvärt igenkännbara utifrån sett. Men då har också urvalet av platser att återvända till varit speciellt i den meningen att platserna redan vid första fotograferingen bedömdes ha ett kulturhistoriskt värde. Större förändringar här har ofta att göra med anpassningen till en levande landsbygds villkor. Att turismen blivit en av landets basnäringar kommer förmodligen att gynna det som vi i dag uppfattar som kulturellt värdefull bebyggelse. Men det bevarar varken landskapet eller platsens historiska inneboende mening, och resultatet blir så småningom att vi inte kommer att kunna förstå hur människor har levt och försörjt sig där. Av förändringarna i Stora Sinnerstad, där landskapet ändå fortfarande är öppet, kan vi genom att jämföra fotografierna se även den estetiska förlusten när det varierade landskapet är borta.

Djupvik, Lofta by, Öland.

Foto John Granlund 1935  
och Mats Landin 2010.

Ett landskap som starkt präglats  
av det intilliggande stenbrot-  
tet med tippning av skrotsten  
i branterna ner mot havet. De  
två främre bodarna med svart  
och grönt tak, kustlinjen och  
den bortre udden liksom Blå  
Jungfrun, hjälper till att placera  
fotograferingspunkten.





Kesnäsudden, Sandby, Öland.  
Foto Nils J. Nilsson 1952 och  
Mats Landin 2010. Se även  
s. 88 och 90.

Från väster går det att identi-  
fiera ett flertal stenar i vattnet  
och ett par stenar på land och  
deras inbördes relationer ger  
fotograferingspositionen.





Runnö. Foto Ingalill Granlund 1953 och Mats Landin 2010.  
Panorama över Sörgården på Runnö fotograferat från en  
vinklad brygga. Takens förhållande till varandra på de tre  
bortre sjöbodarna liksom de närliggande boningshusen  
visar positionen. Platsen är nu gästhamn och öns sopcon-  
tainer är placerad där på en betongflotte som kan bogseras  
över till Påskallavik för tömning.



Runnö. Foto Ingalill Granlund 1953 och Mats Landin 2010. Harald Nilsson står vid sin upphissade ålryssja. Stenkistan eller bryggan verkar användas än i dag för samma ändamål.





Strupö. Foto Albert Eskeröd 1946 och Mats Landin 2010.  
Sjödodarna finns kvar, nu som mindre stugor. Klippållan med fördjupningen där regnvattnet samlas är också lätt att identifiera. Avståndet mellan sjödodens tak och bakomliggande strandlinje anger fotograferingshöjden.

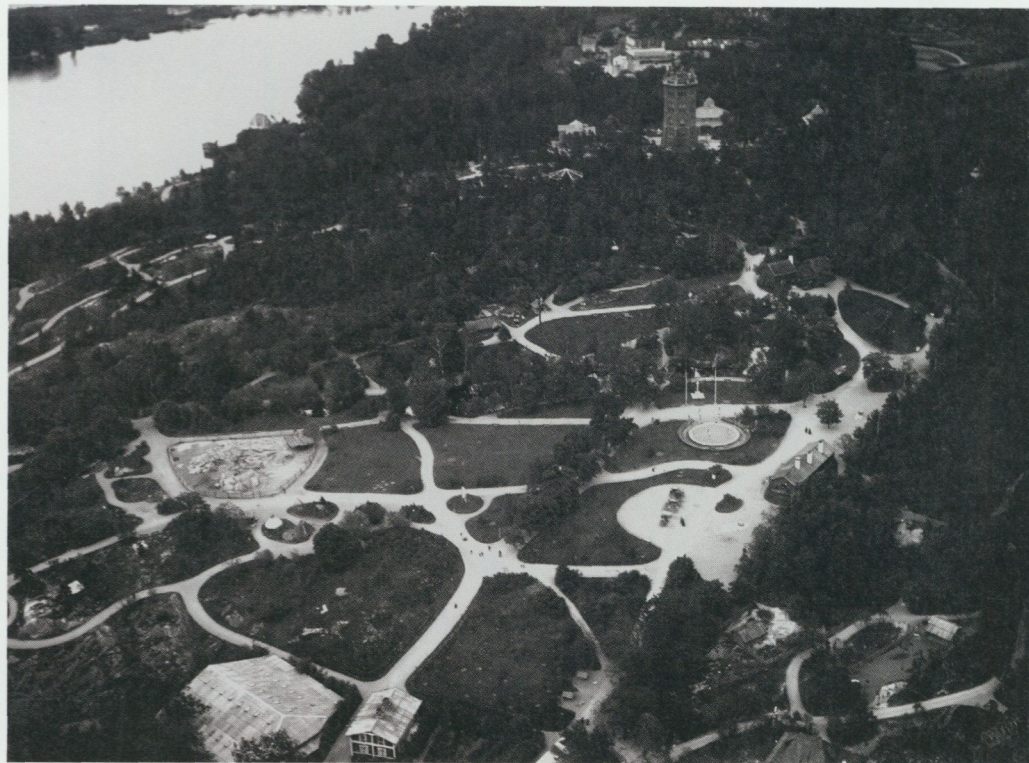


Vinö. Foto Albert Eskeröd  
1946 och Mats Landin  
2010. Med hjälp av tak-  
nocken på båtbyggeriet  
med de tre stora fönstren  
ner mot vattnet och de  
övriga husens tak och  
vindskivor, kunde jag  
återfinna fotograferings-  
stället i höjd och sidled.  
Skolhuset till höger i bild  
är numera fritidshus.





Vinö. Det äldre fotografiet är taget från Tore Johanssons strandbod som inte finns kvar, så min position fick bli vid strandkanten. Den nya bilden visar stora förändringar, mangårdsbyggnaden är tillbyggd och köksträdgården verkar vara nedlagd.



Skansen, Stockholm, sett från luftballong. Foto Oskar Halldin, Nordiska museet.

## Landskapande

Skansenklippan stiger i tydliga platåer från 5 till 45 meter över havet. Inslaget av berg i dagen, mest gnejs, men i norr och söder granit, är betydande, i äldre tid än mer än nu. Det är svårt att säga vilka jordarter som är naturligt förekommande eftersom man genom åren gjort stora insatser för att bygga upp ett matjordlager på platsen.

### *Att skapa ett land*

Skansen är i hög grad en produkt av de idéströmningar som var starka i Sverige vid slutet av 1800-talet, av nationalism och folkbildningsideal, men också av den nyfödda industrinationens tekniska utveckling. Att man i Sverige från 1870-talet kunde producera cement och att Alfred Nobel uppfann dynamiten samma årtionde har betytt mer än man tror för omvandlingen av Skansen från skärgårdsklippa till Sverigebild. Byggnader, djur och växter som kom att flyttas hit fungerade som ambassadörer i huvudstaden för Sveriges olika regioner och kulturer samtidigt som de befäste uppfattningen om na-

**CHARLOTTE  
AHLUND BERG** är  
etnolog och museipedagog  
på Skansen. Hon är också  
verksam som vik. enhetschef  
för Skansens pedagogiska  
enhet och som projektledare  
för Människan i landskapet.

tionen som något helt och absolut. Den här artikeln behandlar arbetet med att omskapa Skansenberget och den senaste etappen, projektet Människan i landskapet, som lyfter fram människans beroende av natur och resurser och hennes påverkan på sin omvärld.

### *Från risig skogsmark till prydlig skolplansch*

Omvandlingen av det kala berget började redan under tidigt 1800-tal, då grosshandlaren och skeppsredaren John Burgman lät anlägga ett sommarnöje på berget och anställde trädgårdsmästare och arbetsfolk som fraktade jord och planterade träd och växter för att skapa en park runt sitt hus. Spår efter det arbetet finns ännu kvar i form av åldriga lindar och almar, kanske också i vissa buskarter som växer i närheten av Sagaliden.

1891 förvärvade Artur Hazelius rätten till lägenheten Skansen och inledde *sin* omdaning av berget. Ofta måste naturen hjälpas på traven för att riktigt passa planerna. I ett brev daterat i augusti samma år skriver Hazelius: »Om granar komma, böra de planteras kring och bakom lappkåtan och de andra lappska bodarna. ... De böra stå oregelbundet såsom i en skog.« Brevet fortsätter med instruktioner som rör vattenväxter och bikupor, och ett odaterat PM från de tidiga åren kan tas som exempel på att uppmaningarna följdes. Där noteras att Nils Edvard Hammarstedt bland annat planterat vattenväxten *Alisma plantago*, svalting, vid de nysprängda dammar som kom att kallas Motjärn.

»För närvarande anträffas å Skansen växtprof allt ifrån Norrlands fjällvidder till södra Sveriges bokskogar« skriver en nöjd Hazelius 1898. Under de tidiga Skansenåren när, med Gustaf



»Från Nordiska museets  
Lappläger på Skansen å  
Djurgården.« Skisser av  
David Ljungdahl 1891.

Upmarks ord, »den skräpiga och risiga skogsmarken här uppe skulle omdanas till en behaglig park som ram kring den kulturhistoriska afdelningens byggnader och anläggningar« fick man enormt mycket material till skänks. Växterna placerades »i sådan terräng som är för dem gynnsam«. Det lyckades dock inte alltid, mängder av växter dog eller plockades av besökare. Det finns ingen skiss eller plan från detta väldiga projekt att skapa en varierad svensk natur på skärgårdsberget. Det fanns ett fåtal utbildade trädgårdsarkitekter i Sverige vid den här tiden men ingen av dem tycks ha varit inblandad. Hazelius hade god



»Utsigt öfver Hårlemans kulle och Lapplägrret.« Foto 1892, Nordiska museet.

hjälp av anställda trädgårdsmästare men har förmodligen gjort planarbetet själv. Anläggningen fick prägel av tidens dominerande ideal för parker, med ett nätverk av mjukt svängda gångar och insprängda överraskningar i form av stugor, djuranläggningar, milstenar och dammar. I Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige beskriver Selma Lagerlöf 1906 följdriktigt Skansen som »den stora trädgården utanför Stockholm, där man har samlat ihop så mycket märkvärdigt«.

Djuranläggningar, hus och växter försågs med etiketter. Skansen påminde alltmer om ett av samtidens moderna, pedagogiska hjälpmedel, skolplanschen. Nere på Lejonslätten,



»Skansen från Gustaf Vasas väg.« Foto Lindahls fotografaffär, Nordiska museet.

vid bergets fot, pågick parallellt ett annat pedagogiskt projekt kring att skapa en Sverigebild. Det var Gustaf Kolthoffs biologiska museum, som ville presentera »djurlivets panorama« i syfte att öka samtidens intresse för naturen.

För att skapa vattenspeglar sprängdes flera dammar ut ur berget på Skansen. Renberget, det dåvarande Skansens stolthet, vilade bokstavligen på Nordiska museets grund, uppfört av »väldiga stenblock, som blifvit utsprängda på museets byggnadstomt å Lejonslätten«. Renberget var inte en isolerad företeelse, man försökte skapa natur i flera djuranläggningar. Selma Lagerlöf, som var så kritisk till att Skansen höll örnar i fångenskap, skri-

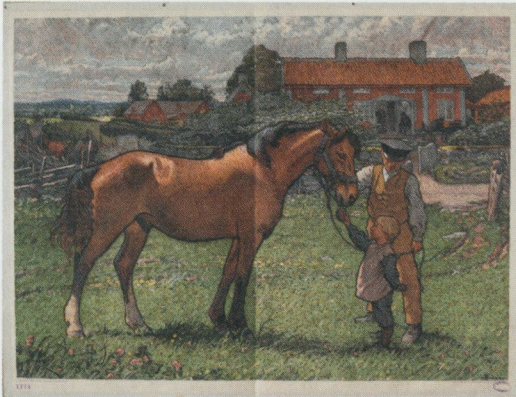


Renberget. Foto Anders Nilsson, Nordiska museet.

ver ändå om örnburen att »den stod ute i det fria och var så stor, att man kunnat flytta dit ett par träd och lägga upp ett rätt stort stenkummel därinne«. Traditionen återupptogs med 1930-talets björnbergsbygge av sprängsten och cement, den skapelse som i sin tur ligger till grund för dagens björnanläggning, »ett konstruerat landskap, ett slags häftig, överdådig vildmarksscenografi« som Erik Jansson skriver i sin bok om Skansens trädgårdar. Landskapande pågår alltjämt i djurhäggen, men den delen av Skansen har sin egen historia som ännu väntar på att bli skriven.



Morastugan. Foto 1891, Nordiska museet.



Skolplanschen är liksom Skansen en prydligt ordnad värld, där olika sidor av livet i Sverige ska illustreras på liten yta. Foto Nordiska museet.

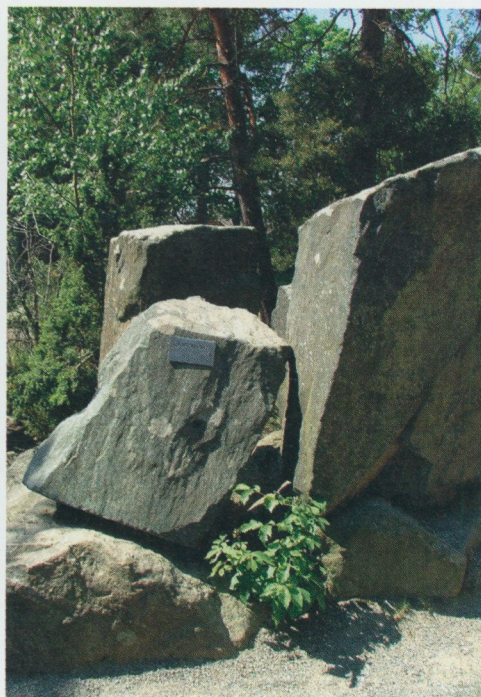
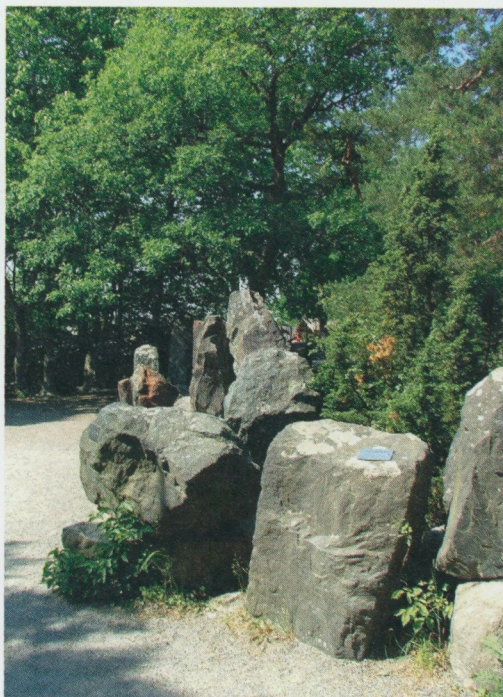


Björnberget. Foto KW Gullers 1946, Nordiska museet.

### *Ett exempel: stensamlingen*

»Då såväl djur som växtriket å Skansen företräddes, borde följdriktigt äfven Nordens *stenarter* icke försummas« skrev Hazelius i en tillbakablick några år efter öppnandet. Sveriges välstånd vilade på malmen. En av de insatser Artur Hazelius gjorde för att skildra svensk natur, väl medveten om behovet av att integrera näringslivet, blev därför att bygga upp en samling bergarter på Skansenberget. Uppförandet av det s.k. Malmberget påbörjades invid buren för kungsörn. Stenproverna blev ytterligare ett sätt att ringa in och befästa nationen, samtidigt som de fungerade

Stensamlingen i dag.  
Foto Charlotte Ahnlund Berg.



som handfast och konkret undervisningsmaterial. De flesta av proverna skänktes av gruvbolag och stenindustrier och samlingen kompletterades efter hand. Skansen fick t.ex. tre block guldförande malm av Bolidens gruvaktiebolag så sent som 1936.

I dag utgörs samlingen av 66 stenar. Om man frågar är det få som har lagt märke till dem eller medvetet registrerat dem, trots att flera av stenproverna är kraftfulla och höga. Flera gånger har man på Skansen funderat över hur stenarna ska behandlas. I början av 1990-talet kontaktades Skansenchefen av företrädare för Naturhistoriska riksmuseets sektion för mineralogi och Sveriges Geologiska Undersökning med förslag om att skapa en utställning av landskapsstenar på Skansen. På uppdrag av Skansen skrevs ett projektarbete vid Naturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet om hur stensamlingen skulle kunna flyttas och arrangeras om i form av en stenpark i närheten av Bergsmansgården. Senare skissade Skansens landskapsarkitekt på ett förslag till flytt av stenarna i anslutning till Skogens hus. År 2010 var det åter på tal att flytta en del av malmproverna till området kring Bergsmansgården, denna gång eftersom de möjligen skulle komma till skada eller vara i vägen vid bygget av nya Lill-Skansen där de står. Inget av dessa förslag realiserades. Stenarna står där de står.

### *Generalplanering*

Skansen växte ur kostymen. Allt eftersom Skansenområdet växte blev det som en gång varit utkant en del av det centrala området. En annan typ av planering blev nödvändig, det fanns ett behov av nedskrivna planer för både natur och kulturmiljöer. Försöken att skapa ett Sverige hade hittills skett i begränsad



Långbron över Motjärn. Foto Anders Christian Hultgren 1910, Nordiska museet.



Arbete med anläggning av varggrottan 1939. Foto Nordiska museet.

skala, Skansen var en anlagd park med inslag av natur. Nu lämnade man den »formaliserade landskapsstil» som rätt hittills. Andreas Lindblom, styresman för Nordiska museet från 1929 och ett antal år framåt, knöt till sig akademiskt utbildade personer med starkt kulturhistoriskt och naturhistoriskt intresse och gemensamt tog de sig an »landskapandet»: Erik Lundberg som var konsthistoriker och arkitekt och kom att bli professor i arkitekturhistoria, Carl Fries som var zoolog och hade arbetat som redaktör vid Svenska Turistföreningen. Byggnadernas



En medarbetare i trädgårdslaget röjer. Foto Nordiska museet.

placering på Skansen skulle nu i idealfallet stämma geografiskt med Sveriges karta längst en nord-sydgående axel. De nya byggnader som kom till Skansen placerades efter den tanken, och en del byggnader som redan fanns på berget fick flytta igen för att passa den nya planen. I början av 1940-talet kontrakterades så ytterligare en expert, botanikern Erik Lindquist, som »konsult för vården av vegetationen å Skansen«. Lindquist var lektor i botanik vid Skogshögskolan och skulle senare bli chef för Göteborgs botaniska trädgård. Under något år arbetade han

fram den översiktsplan för Skansens vegetation som för första gången tog ett helhetsgrepp på »landskapandet«. Skansen delades in i åtta områden med karaktärs- och skötselbeskrivning där man tydligt skulle markera skillnader mellan olika geografiska zoner och regionala särarter: det syd- och mellansvenska området, det nordsvenska området, Stockholmskvarteret. Skansen blev nu ännu mera pedagogiskt – i alla fall i teorin. Områdesprincipen tillämpas i valda delar fortfarande.

Det dröjde ett tjugotal år innan nästa försök att ta ett helhetsgrepp på området gjordes. En generalplan utarbetades, en planläggning av »Skansenområdets disposition och dess fortsatta utveckling«. Skansen skulle sedan något år tillbaka stå på egna ben som en fristående institution. Utredning och remissvar från avdelningarna fyller flera pärmar och kapslar i Skansenarkivet, men allt stannade upp när man inte som önskat fick utvidga området österut. »Det pågående generalplanarbetet för Skansen har härigenom icke kunnat slutföras« skriver man besviket i styrelseberättelsen för 1966.

Det senaste försöket gjordes inför millennieskiftet, en plan utarbetad i grupp bestående av Skansenchefen Anna-Greta Leijon samt cheferna för kulturhistoriska avdelningen, biologiska avdelningen och byggnadsavdelningen och med hjälp av en projektanställd landskapsarkitekt. Man vill åter omforma Skansen och än mer förtydliga områdets skilda kultur- och naturområden. I framtiden borde man, enligt gruppen, anlägga en »ekologisk grundsyn« på Skansens samlingar, en helhetssyn som gäller »inte bara husen, utan även täppor och kringliggande ägor som därtill hörande vegetation, boskap och vild fauna, samt de olika resurssystem som utgör basen för människornas liv och försörjning.« Begreppet är nytt, men idén kan sägas överensstämma



med Hazelius. De mest långtgående idéerna i planen kom däremot inte att genomföras.

Dagens digitala karta över Skansen är ett resultat av alla dessa generalplaner. Arbetet med att lagra digital information i ett geografiskt informationssystem, GIS, påbörjades under 1980-talet. I kartdatabasen bearbetas, dokumenteras och kompletteras digital kartinformation om t.ex. hus och anläggningar, ledningar, träd och generalplan. I framtiden är det tänkt att kartdatabasen ska kopplas samman med museidatabasen Primus, där byggnaders föremål och interiörer registreras. I den digitala världen knyter man samman de kulturhistoriska samlingarna med de natur-

Vid Skånegården har lövträd planterats. Foto Marie Andersson, © Skansen.



Naturen runt Samevistet förvandlas till »fjällnära« miljö. Foto Marie Andersson, © Skansen.

historiska. Man ska t.ex. kunna länka växter som anses särskilt bevarandevärda till en specifik plats på kartan, antingen för att de är sällsynta, typiska för det tänkta karaktärsområdet, knutna till den individuella byggnadens eller Skansens egen historia. Kartan kommer att tydliggöra vilken yta på Skansen som tillhör vilket område, var gränsen går mellan t.ex. det »Gotland« och »Skåne« som ligger sida vid sida på Skansen, och underlätta både den dagliga skötseln på detaljnivå och den långsiktiga planeringen, »landskapandet«. Är det tänkt.

### *En permanent utställning*

Precis som alla museer har Skansen behov av att koppla samman nutid och dåtid, och göra samlingarna angelägna för dagens gäster. Men till skillnad från de flesta andra museer har Skansen inte någon yta för tillfälliga utställningar. Inte heller finns det någon speciell utställningsavdelning eller produktionsenhet på Skansen. Det har historiska skäl som bland annat hänger samman med den situation som uppstod när Skansen och Nordiska museet delades i tidigt 1960-tal.

Friluftsmuseet Skansen består till stor del av en väldig, permanent utställning där i princip hela samlingen är tillgänglig. Skansens runt 160 kulturhistoriska byggnader visar hur man levit i Sverige från norr till söder genom 700 år – med tyngdpunkt på 1700- och 1800-talen. De djur av lantrastyp som Skansen håller liknar mycket de djur som förr hölls på gårdar och torp och spelar därför både en roll i arbetet med utrotningshotade arter och en roll i det pedagogiska arbetet och levandegörandet av de kulturhistoriska miljöerna. Att Skansen håller rovdjur är unikt i friluftsmuseivärlden, inte bara i Sverige utan även internationellt.

I dag är det ytterst sällan som en helt ny »utställningsdel« öppnas genom att någon ny miljö skapas på området, även om det sker då och då. Det senaste nytillskottet är Samevistet där torvkåtan invigdes 2006 och timmerkåtan 2007, ännu med behov av några kompletteringar i kringmiljön. Nya Lill-Skansen invigs 2012. Behovet av aktualitet löser man i stället oftast genom tematiseringar av det stora materialet. För att både museet och dess besökare ska märka med är det nödvändigt att göra ett urval bland Skansens miljöer. Vi talar om ett omfattande tidsspänn, miljöer hämtade från norr och söder och från skilda sociokulturella sammanhang. En sammanhängande berättelse, en röd tråd,



Kaffe på en av kolonilotterna. Foto Marie Andersson, © Skansen.

behövs, och gästernas upplevelser och erfarenheter blir olika beroende på hur museet väljer att lägga en snitslad bana genom samlingarna. Skansen ger sina gäster en läsanvisning för samlingarna i och med valet av miljöer som lyfts upp genom ett tema. Att välja tema och miljöer blir en form av storyline. De teman som väljs ska kännas giltiga och angelägna för människor i alla tider. Mått och vikt, mat, hälsa och livets högtider är några exempel på sådana temasatsningar från den senaste 15-årsperioden. De har alla utgått från de befintliga samlingarna och sedan sökt fördjupa synen på dem genom att presentera ytterligare fakta kring ett specifikt ämne. Själva temat har gestaltats genom tillfälliga eller permanenta tillägg och kompletteringar av föremål i miljöerna och genom ökad kunskap hos dem som ska möta gästerna i miljön.

## *Människan i landskapet*

»Det är ett märkvärdigt land, som vi har. Vart jag än kommer, alltid finns det något för människor att leva av« säger Tummetott, alias Nils Holgersson, när han flyger över Medelpad. Temat för 2011, Människan i landskapet, lyfter fram sambanden mellan natur och kultur i Skansens miljöer. På Skansen kan man uppleva människans beroende av natur och resurser och hennes påverkan på landskapet i äldre tid, men tanken är att ett besök också ska kunna leda till reflektion över frågor kring resursutnyttjande och hållbarhet i vår egen tid och i framtiden. I förlängningen ska projektet förstärka Skansens basutbud, lägga ytterligare en dimension avseende innehåll och pedagogiska metoder till »den permanenta utställningen« och bidra till att uppfylla Skansens mål.

På sätt och vis har friluftsmuseet Skansen alltid sökt gestalta hur människan levt av naturen och påverkat landskapet. Kanske kan man till och med påstå att Hazelius inledde temat redan 1874 när han, visserligen inomhus, för stockholmarna försökte återskapa två exteriöra landskapsbilder som skildrade naturen och människorna i Lule lappmark och i Järvsö.

Bredden på dagens samlingar ger många möjliga ingångar till temat och de miljöer som lyfts fram är utvalda med hänsyn till de aktuella kopplingar man kan göra till människans bruk av och påverkan på naturen i vår samtid och omvärld. Frågor kring gruv- och skogsindustri, betesrätt, markägande och rovdjurpolitik, födoproduktion och resursfördelning är bara några exempel med sprängkraft. Under vintern skildras skogsbruk och bergsbruk i och runt Skogsarbetarkojan och Bergsmansgården. När våren kommer öppnas Samevistet för att berätta om renskötsel i fjälllandskapet. Staden runt sekelskiftet 1900 skildras med



Hornborgastugan. Foto Marie Andersson, © Skansen.

hjälp av Skansens industrier, arbetarbostad, kolonirörelse och handel. Sommaren präglas av fåbodbruk kring Moragården och Fåboden. Livet för självägande bönder och obesuttna backstugusittare i Sydsveriges blandskogsområden kan man uppleva i Oktorpsgården och Hornborgastugan. Skördetid på den skånska slätten och hantverkarstadens liv och verkstäder runt 1800-talets mitt avslutar temaåret. Tre skolprogram med anknytning till temat har också utarbetats speciellt för året.

### *Skapade miljöer och bristfälliga landskap?*

Ett problem kan tyckas vara att det stora flertalet kulturhistoriska miljöer är ryckta ur sitt sociala, kulturella och geografiska sammanhang. Den som gästar Skansens Skånegård ser inte ut över slättens bördiga åkrar, den som besöker Bergsmansgården saknar både fägård, hytta och bodar. Vissa specifika kultur- och naturmiljöer saknas helt, till exempel kustlandskapet och dess bebyggelse. Skansens naturmiljöer är som vi sett ofta scenografiska och skapade, de är landskapsfragment eller fragment av produktionsenheter för att låna Bengt Rocéns ord. Redan Birger Lindquist konstaterade att man på Skansen aldrig kan »nä längre än att ge ett visst uttryck för ett eller annat karakteristiskt drag i respektive landskaps vegetation. Framför allt måste ju anspråken på proportionerna i vegetationen helt lämnas åsido«. Ett exempel är området runt Bergsmansgården som gavs karaktär av ett mellansvenskt storskogsområde med förhärskande tall »vilket närmast avser att poängtera skogens betydelse för dessa storgårdar« trots att närområdet runt en sådan verksamhet i verkligheten förmodligen varit barskrapat på träd.

Men Skansens stora samlingar av kulturhistoriska miljöer, djur och växter ger på många sätt ändå goda möjligheter att illustrera människans relation till naturen. Friluftsmuseet har en inbyggd pedagogisk tanke, grundlagd av läraren Hazelius. Här kan man relativt enkelt göra jämförelser mellan norr och söder, fattig och rik, land och stad. Den pedagogiska metod som Skansen arbetat efter allt sedan Hazelius dagar bygger på idén att besökaren ska möta kunniga uttolkare i varje öppen miljö. Eventuella brister i den fysiska gestaltningen kan kompenseras i samtal mellan företrädare för Skansen och gästerna. Många miljöer ger fullskaliga upplevelser och känslan av att stiga in i historien på riktigt:

Doften av rök, av färskt virke och svettig häst blandas med stekoset inifrån kojans.

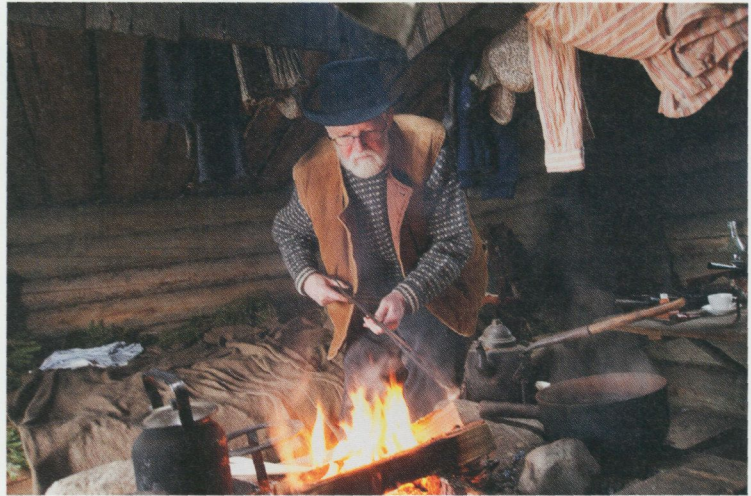
– Här! Ivriga barnhänder räcker nästa vedträ till Tobias som tålmodigt staplar varv på varv.

– Vad ska det bli? Får jag bygga?

– En kolmila, nej, men du kan hämta mer ved därborta.

Röken stiger ur Skogsarbetarkojans skorsten och det ångar om Fulkes svartblanka sidor när han kommer travande med nästa timmerstock på släp.

Skansens styrka är att tala till *både* förnuft och känsla. Det faktum att Skansen under mer än hundra år fungerat som en nationellt samlande arena och har så många besökare gör också platsen intressant ur ideologisk synvinkel: här når man många med sitt budskap. Hazelius koncept fungerar också för dagens frågor kring ett hållbart samhälle.



Skogsarbetarkojan.  
Foto Marie Andersson,  
© Skansen.

### *Dagens landskapande*

Projektet Människan i landskapet påverkar Skansens landskap, om än i blygsam skala. Vissa permanenta förändringar och förbättringar av området görs för att lyfta fram temat. Projektet sätter spår, tydligast när det rör gestaltningen av bergsmännens verksamhet som ju haft uppenbara brister på Skansen. Inför årets tema skapas en gruva, ett dagbrott, där man kan berättat om malmbrytning, så som den gick till i tidigt 1700-tal, med hjälp av tillmagningsmetoden. Ett möjligt gruvhål fanns redan i form av dammen Bergsvik i närheten av Bergsmansgården, troligen liksom Motjärns dammsystem skapad på 1890-talet. Höga träd och lummiga buskar skuggade kanterna på dammen och speglade sig i dess mörka vatten, en romantisk men relativt bortglömd plats. Nu har Bergsvik tömts efter drygt hundra år och Skansen återbrukar ännu en gång sprängsten från ett bygge, denna gång sten från nya Lill-Skansen, för att maskera den cementklädda botten av den forna dammen. Eftersom Skansens gruva är rent scenografisk och saknar malmfyndighet har man åter tagit hjälp av gruvindustrin. Både Dannemora Mineral AB och AB Boliden har skänkt malm till gruvan. Träden fälls och buskarna röjs, det översta jordlagret med ris och mossa fläks bort. Platsen »förfulas« medvetet när Skansen vill visa spår både efter människans bruk av naturen och av hennes påverkan på landskapet. Någon fullständig bild av hur miljön runt en bergsmansgård och gruva kan ha sett sig strävar man inte efter att uppnå, snarare återigen »ett visst uttryck för ett eller annat karakteristiskt drag« i landskapet. En scenografisk framställning som med relativt enkla och få komponenter ändå ger möjlighet att uppleva, leva sig in i och förstå.

### *Varför landskapa?*

Man kan »landskapa« av många anledningar, estetiska såväl som praktiska. Precis som vid t.ex. stadsplanering finns det ibland också ideologiska skäl till att ett landskap omskapas. På 1890-talets Skansen var det samtidens strömningar, nationalism, nationalromantik och idéer om den naturliga parken som främst styrde när man påbörjade arbetet med att skapa en Sverigebild. Under 1930- och 40-talen styrde rationalitet, funktionalism och nya pedagogiska tankar på berget – nu skulle Sverigebilden bli mer logisk och därmed skulle det bli lättare att



En gruva med dagbrott har skapats i en tidigare skapad damm.  
Foto Marie Andersson, © Skansen.

hitta runt på, sköta om och utveckla Skansen. Resultatet av de ansträngningarna präglar ännu det fysiska Skansen, men ideologierna har pendlat genom åren. På 1980–1990-talen var den styrande principen »en ekologisk grundsyn«, 2011 förbättrar vi landskapet runt några utvalda kulturhistoriska miljöer med begreppet hållbarhet i fokus.

Under de 120 år som gått sedan Hazelius grundade sin friluftsvadavdelning har det kala berget fått grönnare kläder. Men skärgårdsklippan står där den står.

### *Gröna spår*

2008 initierades en flerårig temasatsning på Skansen, Gröna spår, med syfte att »samordna och producera aktiviteter på Skansen samt visa upp naturvård och kulturvård med framåtblick där Skansen ur ett långsiktigt perspektiv intar en aktiv roll«. För att på bästa vis utnyttja friluftsmuseets resurser har man valt att belysa ämnet ur olika aspekter under projektets gång. 2009 kallades Naturens år och samordnades med firandet av nationalparkerna i Sverige med fokus på våra viktigaste naturtyper. Följande år, då FN utlyst att man ville uppmärksamma den biologiska mångfaldens betydelse, satsade Skansen bland annat på skolvisningar och seminarier kring ämnet. 2011 heter temat Människan i landskapet och Skansen fokuserar på de kulturhistoriska samlingarna. Den sista och fjärde etappen av Gröna spår behandlar energi i olika former.



Julita gård, stora huset och rosengården. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

## Julita gård – ett biologiskt industriminne

Julita gård är Nordiska museets museiherrgård i Julita socken i västra Södermanland. Nordiska museet fick godset som donation i samband med den siste private ägaren, Arthur Bäckströms död 1941. Totalt omfattar godset 2 200 hektar mark och mer än 360 byggnader. Det kanske största kulturhistoriska värdet är den väl bevarade helhetsmiljön med byggnader, park och trädgård, det omgivande landskapet samt ett rikt arkiv- och dokumentationsmaterial. Julita gård är också platsen för Nordiska museets arbete med levande samlingar och en viktig del i museets funktion som Sveriges lantbruksmuseum.

### *Jordbrukets modernisering*

Perioden 1870–1920 präglades i Sverige och stora delar av övriga Europa av en snabb modernisering inom jordbrukssektorn. De förbättrade transportmöjligheterna under 1870-talet, inte minst järnvägen från de amerikanska prärierna och från de ryska stäpperna till exporthamnarna, ledde till en kraftig ökning i utbudet av spannmål. Över Västeuropa skölj-

**GUSTAV OLSSON** är agronom, civilekonom och historiker. Han är sedan 2010 chef för Nordiska museets avdelning Julita gård och har tidigare arbetat som lantbruksdirektör vid länsstyrelsen i Södermanland.



Mejerskor med mjölkhinkar utanför mejeriet på Julita gård.  
Foto ca 1912, Nordiska museet.

de en flod av billig amerikansk och rysk spannmål och priserna föll med nära 50 % under ett decennium. Samtidigt innebar den begynnande industrialiseringen och urbaniseringen att det växte fram en marknad för förädlade animalieprodukter. Städernas befolkning växte och köpkraften hos stadsbefolkningen växte också. Man fick råd att köpa en större andel animalieprodukter än tidigare.

För de svenska bönderna blev det problem. Den lukrativa havreexporten till England och London hade haft stor betydelse för västra Sveriges jordbruk och försäljningen av spannmål till Stockholm och Bergslagen hade haft stor betydelse för östra Sveriges jordbruk. Plötsligt kunde engelsmännen köpa billigare havre och stockholmarna köpa billigare råg från annat håll.

Svaret på den kraftigt försämrade konkurrenskraften syns fortfarande på landsbygden. Jordbruket ställde på kort tid om från



Korna tas ut till betet efter mjölkningen. De följer lydigt ladugårdskarlen på cykel.  
Foto Nordiska museet.

fokus på växtodling till fokus på mjölkproduktion. Över hela landet investerade man i nya ladugårdar för mjölkkor med höga skullutrymmen för allt foder djuren skulle äta. En stor del av ladugårdarna i Sverige har faktiskt kommit till under perioden från 1880 fram till första världskriget och står kvar än i dag som en påminnelse om en lyckad anpassning till nya marknadsvillkor.

Omställningen av jordbruket, som underlättades av regelverket för laga skifte från 1827, förde också med sig en stor omställning av markanvändningen. Ängen fick kraftigt minskad betydelse till förmån för åkern. För att fullt ut förstå innebörden av detta behöver man ha klart för sig vad ordet äng betydde i det gamla

jordbrukssamhället. I dag säger vi äng om i stort sett vilken gräsmark som helst men förr betydde äng alltid sådan naturligt gräs-bärande mark där man genom slåtter skördade djurens vinterfoder. Djurens sommarfoder kom från bete: på skogen, i en särskilt inhägnad beteshage/hagmark eller på trädan – den del av åkermarken som inte såddes och som djuren därför fick beträda. På åkermarken såddes enbart säd.

I östra Sverige var tvåsådet det dominerande brukningssystemet för åkermarken. Det innebar att åkermarken var delad i två delar, en som besåddes vartannat år och en som trädades vartannat år. På de stora godsena i Södermanland, t.ex. Julita, hade odlingen av råg för avsalu en stor betydelse. Men när den amerikanska spannmålen valde in i Europa föll priserna med nära 50 % under ett decennium och villkoren för Julita gård förändrades radikalt.

### *Industrialiseringen av Julita gård*

Släkten Palbitzki hade ägt Julita gård sedan mitten av 1600-talet då den siste baronen, Mattias Palbitzki, avled 1851. Godset ärvdes då av hans syskonbarn och syskonbarnbarn, Lewenhaupt och von Oelreich, men hans änka Beata Palbitzki hade besittningsrätt till godset fram till sin död 1872. Redan 1868 lämnade hon emellertid över driften till arvingarna och flyttade själv till utgården Fiskeboda. Arvingarna sålde 1876 godset till tobaksfabrikören Johan Bäckström (han tillträdde godset våren 1877). Dennes son Arthur ärvde Julita gård vid faderns död 1902 men arrenderade det redan från 1892. Vid sin död 1941 donerade Arthur Bäckström huvuddelen av godset till Nordiska museet.

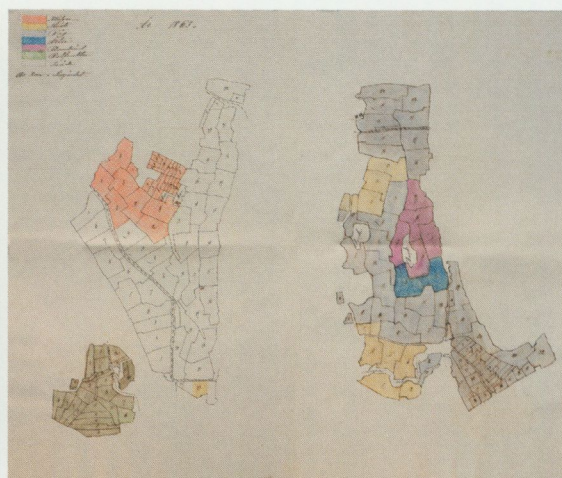
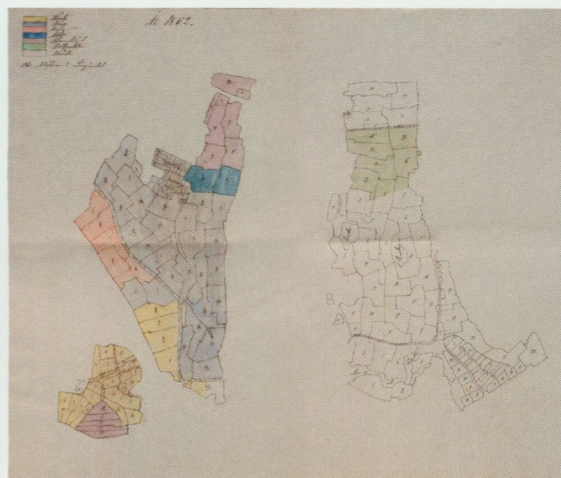
Av allt att döma hade en av arvingarna, Charles Emile von



Höskörd på åkermark, odlad vall 1926. Foto Nordiska museet.



Ängsbruk med lieslätter och räfsning. Foto Nordiska museet.



Odlingskartorna i gårdsarkivet visar att tvåsådet dominerade ännu på 1860-talet. Träda (ofärgad yta) och odling (färgad yta) växlar om med två års intervall. Av kartorna framgår också rågens dominans som sädesgröda.

Oelreich, huvudansvaret för driften av Julita gård fram till försäljningen och Johan Bäckström behöll honom därefter som disponent för Julita gård under perioden 1876–92. von Oelreich kom därmed att bli den som ledde den intensiva moderniseringen av Julita gård.

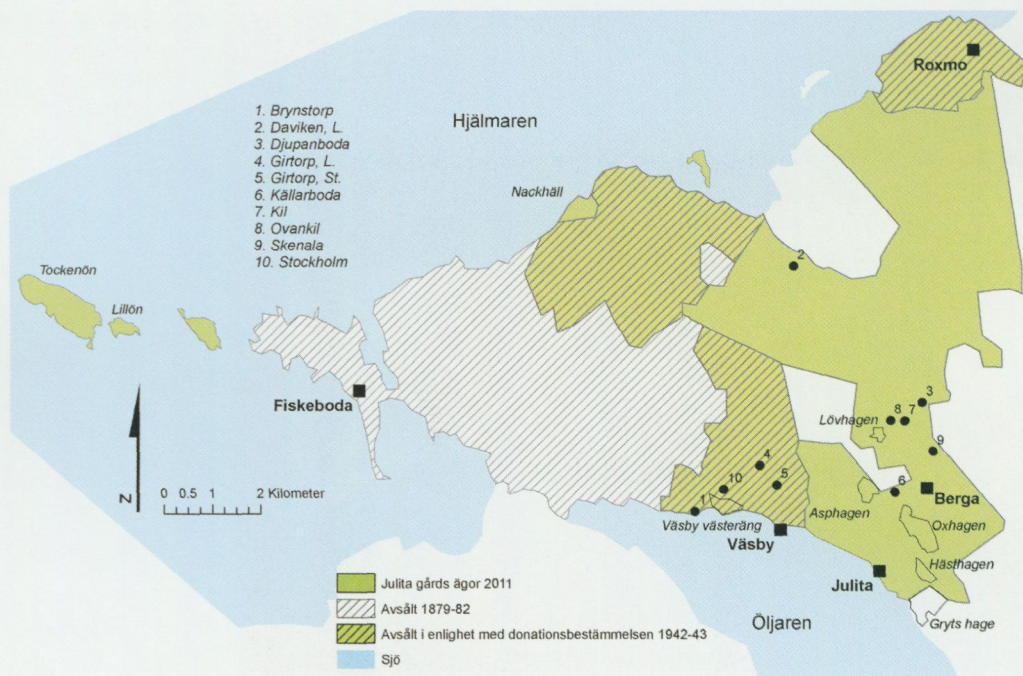
Fram till denna period hade en ganska liten del av godset drivits under eget bruk. I stället var de underlydande gårdarna utarrenderade och fullgjorde sina skyldigheter i natura, genom dagsverken eller leveranser av spannmål m.m. I de två största byarna, Väsby och Berga, liksom i Kil, Ovankil m.fl. fanns arrendatorer som kallades för hälftenbrukare, eftersom de lämnade en del av sin skörd (i teorin hälften) som ersättning till godset.

Redan 1868–69 började förändringsprocessen. Den stora ängsmarken Julita löt torrlades och odlades upp till åker. Åren därefter avhystes Berga by och markerna till arrendegårdarna



Skenala, Kil, Ovankil och Djupanboda lades under gemensamt bruk med Berga som ett rättarlag. Bybebyggelsen vid Berga, som funnits på samma plats i århundraden, revs och i stället uppfördes en stor ladugård och loge för mjölkproduktion samt arbetarbostäder. Ladugården uppfördes 1873, den största arbetarbostaden »rättarbostaden« 1873 och en mindre arbetarbostad 1875. De kompletterades med ytterligare en arbetarbostad 1894. På 1910-talet moderniserades bebyggelsen efter att ladugården och logen brunnit. Motsvarande process ägde rum med den gamla byn Väsby i två etapper på 1870- och 1890-talen och åkermarken till de tidigare arrendegårdarna Stora och Lilla Girtorp, Stockholm och Brynstorp kom i huvudsak att brukas under gemensamt bruk med Väsby som ett rättarlag.

Huvudgården förändrades också med början efter att Johan Bäckström tillträtt som ägare 1877. Godset Julita gård hade



Under perioden 1869–82 koncentrerade man driften till fyra stora anläggningar för mjölkproduktion – Roxmo, Berga, Väsby och Julita. Karta av Per Larsson, intendent för agrarhistoria vid Nordiska museet.

haft i princip samma omfattning sedan arvskiftet efter Mattias Palbitzki d.ä. 1677 nämligen all mark från nuvarande Julita gård ut till Fiskeboda och Hjälmarén. Laga skifte genomfördes 1871–78, fastställdes 28 oktober 1879 och under perioden 1879–82 sålde man den västra tredjedelen av godset.

Därefter började en period av intensiva investeringar när det mesta av dagens byggnadsbestånd vid huvudgården kom till: 1882 ladugården, 1883 logen, 1884 mejeriet, 1885 stallet/redskapshuset, 1886 magasinet, 1887 tobaksladan, 1888 sågen, 1892 nedre och övre arbetarbostaden, 1894 smedjan och snickarverkstaden, 1895 vedskjulet, 1896–99 skedde omfattande nybygg-



Huvuddelen av bebyggelsen vid Julita gård har tillkommit under perioden 1882–95. Foto Olof Wallgren, Nordiska museet.

nation vid utgården Väsby, 1903 förvaltarbostaden, 1905 fodermarskbostaden, 1906 virkesboden vid sågen.

Vid början av 1900-talet hade Julita gård mött de förändrade omvärldsvillkoren genom att radikalt lägga om arrendesystemet och avveckla alla större arrendegårdar utom Lilla Daviken. De arrendegårdar som inte såldes av 1879–82 försvann eller fick ändrad funktion.

Den del av godset som inte såldes hade tidigare omfattat 16 större arrendegårdar (8 hälftenbruk, 8 dagsverksgårdar) och två rättarlag (huvudgården och Roxmo). I stället hade man gått till ett läge med en större arrendegård (Lilla Daviken) och fyra rättarlag

(huvudgården, Roxmo, Berga, Väsby), fem före detta arrendegårdar hade blivit dagsverkstorp eller arbetarbostäder (Djupanboda, Stora och Lilla Girtorp, Stockholm, Ovankil), tre bebyggelser hade helt försvunnit (Kil, Skenala, Källarboda – fräsegården) och en fungerade som fiskarboställe (Brynstorp). Vid huvudgården fanns också mejeri, såg, kvarn och tegelbruk. Förändringen i bebyggelsestruktur var omfattande och det mesta av processen var över på mindre än tjugo år.

En motsvarande förvandling ägde samtidigt rum ute i markerna och man kan konstatera att även den var mycket intensiv. Julita gårds totalareal var ca 4 800 hektar före försäljningarna 1879–82 och ca 3 200 hektar därefter. Under perioden 1868–98 minskade arealen slätteräng från möjligen så mycket som 700 hektar till ca 45 hektar medan arealen åker ökade i motsvarande grad. Det foder som tidigare hämtats från ängarna odlades nu som en åkergröda på åkern, klöver och timotej hade ersatt de gamla slätterväxterna.

Än mer dramatisk blir förändringen om man tar hänsyn till att den ängsmark som var kvar 1898 var sådan mark som av någon anledning var svår eller olämplig att odla upp till åker. Det rörde sig om sankastrandängar längs Öljarens strand, andra sankmarker samt Tåkenön och Lillön. Dessa senare ligger långt ut i Hjälmarens och var rimligen svåra att plöja upp till åker av det skälet. Där det var möjligt hade avvecklingen av ängsmark varit i det närmaste total på några få decennier.

Användningen av skogs- och hagmarken blev också totalt anorlunda. Ur skogen hade tidigare tagits virke till husbehov, träkol och en del björkved. Stora arealer svedjades – dvs. skogen höggs ner, brändes av och efter en rågskörd fick marken bli hagmark och i allmänhet bevuxen med björk. Precis som i övriga



Korna flyttas till Tåkenön. Foto Nordiska museet.

Sverige var skogens kanske viktigaste funktion att fungera som fodermark. Djuren betade i skogen och från träden skars löv som användes till vinterfoder. Gränsen mellan vad som var skog och vad som var fodermark var flytande på ett helt annat sätt än i dag.

Den transportrevolution som innebar att jordbruket fick ställa om från råg till mjölk innebar också en revolution för handeln med skogsprodukter och dessa fick plötsligt ett nytt värde över hela Sverige med framväxt av sågverk och träpatroner. På Julita gård införde man senast 1882 nya arrendekontrakt för underlydande torp och gårdar där allt svedjande, all lövtäkt och allt skogsbete förbjöds. Djuren hänvisades till de visserligen stora men likaväl inhägnade arealerna hagmark och kunde inte längre gå fritt. Skogen indelades under perioden 1882–84 till trakt-huggning enligt för tiden moderna metoder.

### 1900-talet

Om Julita gård påverkades intensivt av det sena 1800-talets omvandling i jordbruket har påverkan av efterkrigstidens rationaliseringar blivit desto mindre. I övriga Mellansverige blev många torp helt enkelt upphuggna till ved under andra världskrigets bränslebrist. Eftersom Julita gård just under den perioden förvaltades av dödsboet efter Arthur Bäckström och där efter av Nordiska museet bevarades den mesta bebyggelsen. Museet tyckte visserligen att man var tvungen att riva en del ödetorp direkt vid tillträdet men bevarade det mesta och var framför allt särskilt noga med det som hade något större kulturhistoriskt värde. Bebyggelsen har sedan dess varit i stort sett orörd. Inte minst viktigt är det att ingen ny bebyggelse tillåtits.

Förändringen i markanvändning har också varit mindre än för de flesta motsvarande gårdar. En del obrukad åkermark planterades här liksom på många andra håll med granskog på 1950-talet, men å andra sidan började man redan på 1980-talet en omfattande restaurering av sådana hagmarker som växt igen under 1900-talet.

Det väl bevarade byggnadsbeståndet och den väl bevarade markanvändningen kompletteras på ett närmast unikt sätt av Nordiska museets uppteckningsmaterial. När museet tillträdde donationen intervjuades ett stort antal äldre personer på godset och vi har därför en god bild av det liv som levdes i byggnader och marker vid förra sekelskiftet. Förutsättningarna är alltså särdeles goda att med Arthur Bäckströms formulering »åt kommande släkten gifva en trogen bild, hur en sörmländsk herrgård af betydligare omfång tedde sig vid början af innevarande och slutet af kommande århundrade«, nämligen kring 1900.

Behovet av byggnadsvård är omfattande. Närmast svindlande

stora insatser krävs enbart för att hålla jämna steg med tidens tand på de över 360 byggnaderna. Uppgiften är oerhörd och kräver stora insatser men är trots det inte alldeles hopplös. Hur Nordiska museet hanterar den utmaningen är en särskild historia som inte hör hemma här. Behovet av landskapsvård är knappast mindre omfattande och jag vill i det följande beskriva hur museet arbetar och tänker i dag. Men först några ord om hur man kan veta att marken använts på det ena eller andra sättet i gångna tider.

Tåkenön 24 juni 1910, ett fotografi som bl.a. berättar om markanvändningen. Ängsmarken i bakgrunden väntar på slätter i juli månad. Ängen hävdas i dag inom ramen för EU:s miljöersättningar. Foto Nordiska museet.



### *I källmaterialet kan vi följa omvandlingen på Julita*

Tre kategorier av markhistoriskt källmaterial är särskilt viktiga: bildmaterial, kartor samt marken i sig. Dessa kan sedan kompletteras av det skriftliga materialet.

#### *Källmaterialet bilder*

Det finns inget särskilt omfattande historiskt bildmaterial från Julita gård. Det som står ut är Allart van Everdingens stora Julitavla från ca 1650 som är en av de äldsta landskapsmålningarna med svenskt motiv. Sedan finns några skisser från 1700- och 1800-talen som närmast i förbigående visar något om markanvändningen. Detsamma gäller för mycket av 1900-talets fotomaterial och endast när markhistorikern har lite tur har den fina oxen eller en jubilerande farmor fotograferats med en hagmark eller odling i bakgrunden. Det är först med Nordiska museets inträde på scenen som en mer konsekvent dokumentation genomförts.

#### *Källmaterialet kartor*

Sverige har ett världsunikt kartmaterial som täcker stora delar av landet. Lantmäteriet inrättades 1628 och de äldsta kartorna är översikter av enskilda gårdar. Verksamheten kom sedan att styras av politiska beslut med en stor kartering av indragna gods i samband med reduktionen och mängder av skifteskartor som följde på stadgorna om storskifte 1757 och laga skifte 1827. Bitar av Julitagodset karterades redan i den första kartläggningen på 1630-talet. Sedan finns flera lager tämligen heltäckande karteringar av godset med storskifteskarteringar 1760–75 och laga skifteskarteringen från 1871–79. Därefter finns ekonomiska kartan som upprättades 1898–99 för Södermanland (tryckt



1904). Kartmaterialet bekräftar bilden av en omfattande förändring i markanvändningen under 1880- och 1890-talen.

#### *Källmaterialet marken*

Finns några spår kvar av tidigare markanvändning? Ja, givetvis. Ännu i dag kan man se träd som i växtsättet visar spår av lövtäkt och träd med vida kronor som sträckt ut sina grenar i ett öppet beteslandskap. Även om de träden i dag står långt inne i skogen berättar de för oss att man förr i tiden bedrivit

Lövagens björk har grenat sig i bröst höjd – ett spår av lövtäkt. Jämför Fataburen 1943 s. 30. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.



Asphagens ek har skickat ut sina grenar horisontellt i ett öppet landskap. Nu har de grenarna dött och de nya grenarna sträcker sig vertikalt mot det sparsamma ljus som ännu når ner i den f.d. hagmarken. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

lövtäkt i området eller att marken varit så öppen att träden inte behövt växa uppåt utan kunnat sträcka ut sig som en riktig sparbanksek. Kring Julita gård finns exempelvis de gamla björkarna vid Lövhagen, ekarna vid Asphagen eller i det närliggande naturreservatet Väsby.

Träden fungerar förstås bara som källmaterial så långt bakåt i tiden som de är gamla och detsamma gäller för andra växter. Markfloras sammansättning kan säga något om hur marken använts ett antal decennier bakåt i tiden men säger sällan något om tider som ligger längre bort. Om ett område t.ex. rensats från sten för att underlätta odling kan det däremot röra sig om spår från markanvändning som kan vara både sen eller mycket gammal.

### *Nordiska museet och landskapet*

När Arthur Bäckström började dra upp planerna för sitt testamente i början av 1920-talet tänkte han sig att i första hand donera friluftsmuseet Julita skans med de tillhörande samlingarna till Nordiska museet. Så småningom växte beslutet fram att testamentet skulle omfatta godset i sin helhet med undantag av de stora utgårdarna Väsby och Roxmo.

Redan från första början insåg museets tjänstemän att det fanns ett stort kulturhistoriskt värde i det sammanhållna godset Julita. I *Fataburen* 1943 skriver Sigurd Wallin: »Donatorn har pekat på att herrgårdens bevarande i oförändrat skick kan få betydelse i framtiden, då många förhållanden ha förändrat sig. Häri ligger en säkerligen mycket sann fingervisning om att institutionens värde skall komma att undgå en ständig stegring.»

Carl Fries föreslog t.o.m. att »med Stensjö by som vägledande exempel skulle Nordiska museet på sin egen domän, det sto-

ra godset Julita i Sörmland, än i denna dag kunna återställa och vidmakthålla ett litet stycke mellansvensk bygd, som ganska väl skulle kunna representera museets egen tillblivetstid, 1890-talet. Det finns där, delvis tätt intill stora vägen, några torp och backstugor med små gärdar i blandningen med bitar av hårdvallsäng och med ljusa björkhagar kring åker och äng. Allt detta hävdades med stor omsorg ännu på löjtnantens tid, som de gamla säger på Julita. Men sådant är redan en sällsynthet i mellansvensk odlingsterräng; de små åkrarna läggs igen, ängen blir skog, hagen blir skog. Låt torpen leva, lien gå i ängarna, korna beta i sommarhagarna - och det ska inte dröja länge tills 90-talsbygden, det levande museet på Julita står fram som en märklig uppenbarelse ur odlingens hävder. Löjtnant Arthur Bäckströms vackra gåva till svenska folket skall därmed innesluta den museala utveckling på själva den svenska marken som givaren inte kunde förutsäga men som vore honom en glädje att se, om han ännu levde.»

Även om han kanske inte kände till alla detaljer i de ekologiska och markhistoriska sambanden stod det dock klart för löjtnant Bäckström att landskapsvärdena var viktiga. I början av 1920 var det nämligen aktuellt att göra en utredning om att sänka Öljaren. Motståndet från godsägarna på Julitasidan var kompakt och projektet blev aldrig av. Löjtnantens argument »Julita gård är utan gensägelse känd och erkänd såsom en av mellersta Sveriges naturskönaste egendomar« håller än i dag.

I den utbyggnadsplan för Julita som presenterades 1971 och som låg till grund för Nordiska museets beslut att förlägga centralmagasinet och lantbruksmuseet till Julita konstaterar man också att »med dagens värderingar ligger Julita gårds största värde ur kulturhistorisk synpunkt i den sammanhållna helheten: ett



Gryts hage. Första steget i en hagmarksrestaurering är ofta att sätta stängsel och röja sly. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

storgods med levande jordbruk, skogsbruk och fiske och med en äldre tids alla funktioner ännu representerade. Samtidigt innehåller godset ett landskap som osökt erbjuder möjligheten till en vidgad publik presentation av såväl äldre som nutida lantbruksfunktioner.«

### *Dagens landskapsvård vid Julita gård*

I dag är kulturlandskapet en integrerad del i upplevelsen av Julita gård. Den största insatsen görs av jordbruksarrendatorn. Huvudgården Julita är utarrenderad med villkoret att arrendatorn måste ha ett visst antal kor samt med förbehållet att han inte får odla »vedartade grödor« t.ex. energiskog på åkermarken. Landskapselement som stenmurar och åkerholmar har ett generellt skydd i lagstiftningen och blir därmed också bevarade.

Nordiska museet bedriver också jordbruk. Marginalmarkerna – de små åkrar och hagmarker som inte är företagsekonomiskt lönsamma att bruka sköts av museet självt. Åkrarna är gräsbevuxna och gräset slås årligen. Insatsen är ganska liten men landskapsvärdet är stort. Marken behåller sin karaktär av åkermark och det är lätt att se åkerfigurens konturer. Hagmarkerna sköts genom årligt bete av nötkreatur, får eller hästar. Stängslingen med trästolpar och metalltråd knyter an till en stängsling som förekom så tidigt som 1896.

Skogsmarken måste man sköta som skog sköts i dag. Vi har inte de ekonomiska förutsättningarna att bedriva någon form av historiskt skogsbruk och i viss utsträckning harmonierar ett nutida skogsbruk med den bebyggelse och det jordbrukslandskap som finns vid Julita gård. Den riktigt grundläggande förändringen av skogsbruket skedde helt enkelt när man upphörde med att låta djuren gå fritt på skogen, upphörde med lövtäkt, upphörde med kärrslätter och fick en ny syn på skogens produktionsvärde under andra halvan av 1800-talet. Skillnaden mellan skogsbruket på Julita ca 1900 och skogen på Julita i dag är sannolikt betydligt mindre än skillnaden mellan 1850 och 1900.

Vid en del av torpen finns åkermark som planterades med gran under 1950-talet. Nu är skogen i många fall slutavverkningsmo-



Gammaldags lieslåtter och  
»modern« maskinslåtter.  
Foto Nordiska museet.

gen och från fall till fall överväger man att låta marken bli åker igen för att därigenom komplettera torpmiljön. Eftersom det rör sig om ganska få hektar och eftersom det finns teknik för att ta tillvara t.ex. stubbar vid en slutavverkning är kostnaden för detta förhållandevis liten.

Går det lika lätt att sköta ängsmarkerna och hagmarkerna? Ja, EU:s gemensamma jordbrukspolitik som får kritik för många saker har åtminstone det goda med sig att en del av pengarna sätts av som miljöersättningar. Lantbrukare får ersättning för att sköta slåtterängar eller låta beta och röja hagmarker med höga naturvärden.

Med miljöersättningar sköter man slåtterängarna på Tåkenön. Sannolikt är detta de enda slåtterängar i Södermanland som kan uppvisa så lång oavbruten hävd. Slåtterängarna har en värdefull och särpräglad flora, och de gör det också möjligt att föreställa sig den naturupplevelse som ledde till att öarna särbehandlades i

löjtnant Bäckströms testamente. Med hjälp av miljöersättningarna blir det möjligt att hålla betesdjur i de stora beteshagarna runt huvudgården, Oxhagen och Hästhagen t.ex. Det är också miljöersättningarna som möjliggör den nyss påbörjade restaureringen av Gryts hage – den stora hagmarken mellan Julita gård och Julita kyrka.

För närvarande är det inte möjligt att konsekvent sköta hela godset som en »trogen bild« av sekelskiftet 1900. En rimlig målsättning är att försöka hävda som åker all mark som redovisades som åker kring förra sekelskiftet. Detta av flera skäl. Den har ofta bevarats öppen och insatsen är därmed begränsad, i huvudsak representerar den »odlingsmaximum«, alltså åkermarkens största utbredning, och den finns dessutom väl dokumenterad på ekonomiska kartan från 1898.

Det är också möjligt att hävda de små resterna av slätteräng på fastlandet och tillräckligt av slätterängarna på Tåkenön för att kunna förmedla upplevelsen av det gamla odlingslandskapet. Däremot är det inte realistiskt att hävda alla de beteshagar som funnits och dokumenterats i anslutning till torpen. Tills vidare får man koncentrera insatserna på de hagmarker som fortfarande hävdas och rikta eventuella ytterligare insatser till hagmarker i anslutning till de bäst bevarade torpmiljöerna.

Under de senaste åren har Nordiska museet gjort en utredning som visar på några särskilt värdefulla agrarhistoriska miljöer vid Julita gård – Tåkenön, Nackhäll, Djupanboda, Lövhagen, Berga m.fl. Under 2010 har man genomfört ett projekt som syftar till att identifiera metoder för förmedling av landskapets historia. Projektet pekar bl.a. på möjligheterna att arbeta med nya medier och ny teknik för att nå fram. Med början 2011 placerar museet en särskild tjänst som intendent med ansvar för det agrarhisto-



Betessläppet i början av maj lockar stor publik och korna börjar en ny landskapsvårds-säsong. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

riska fältet vid Julita gård. Ansvarsområdet kommer dels att omfatta de lantbrukshistoriska samlingarna, en av världens främsta, men också helhetsmiljön vid Julita gård.

För kommunikation kring lantbruks- och landskapshistoria är Julita gård perfekt. Förutsättningarna för att leva upp till Arthur Bäckströms formulering i donationen, att »åt kommande släkten giva en trogen bild, hur en sörmländsk herrgård av betydligare omfång tedde sig« är mycket goda. Det är också möjligheterna att fullgöra uppdraget att vara Sveriges lantbruksmuseum.



Foto STF:s arkiv, Nordiska museet.

## Skånska sommarlandskap

Det skånska sommarlandskapet var tidigt ett slags hälsans landskap som så småningom utvecklades till att omfatta en bredare allmänhet. På 1700-talet hade aristokratin druckit brunn på kurorter som Ramlösa och under 1800-talet påbörjas ett begynnande badortsliv bland högborgerligheten, förknippat med orter som Båstad och Torekov. Sundhetsivern förstärktes i det begynnande 1900-talssamhället där införandet av strandbad och gemensamhetsbad istället för badhus diskuterades på platser som Ystad, Ängelholm och Falsterbo. I den nystartade *Bad- och turisttidningen* skrevs 1902 att »badet utöfvar ett långt hälsosammare inflytande på människokroppen, då det tages i öppna sjön med dess friska luft och rörliga vatten ...«. På Kullahalvön samsades badande sommargäster och målade konstnärer med kvarvarande fiskare och sjöfarare, alpinister, grottforskare, botanister och fågelskådare. Nu började också borgerligheten att flytta från staden på sommaren. I Falsterbo hade antalet sommargästande familjer ökat från två stycken i början av 1890-talet till nittioen år 1906.

I *Svensk turisttidning* beskrivs 1923 öppnandet av en ny så kallad

### BIRGITTA SVENSSON

är professor i etnologi vid Nordiska museet och Stockholms universitet. Flera av hennes forskningsprojekt har varit inriktade på landskaps- och kulturmiljöfrågor.

modern sol- och badanstalt vid Kivik. Det är en gymnastikdirektör, som efter inspiration från bland annat Schweiz, funnit att havsstranden och hedmarken utgör ett utmärkt underlag för gästerna. Här erbjuds sol, bad och promenader. Tidningen konstaterar att »sol- och luftbaden tagas av män och kvinnor, dels gemensamt, då soldräkt användes, dels utan soldräkt för kvinnor, om så önskas, å för dem reserverad, kringstängd solgård«. Anstaltens soldräkt är för kvinnor en vid kort kolt i grekiskt snitt av något mjukt, tunt men icke genomskinligt tyg. Efter schweizisk förebild kunde man nu också företa strapatsrika fotvandringar och bestiga berg som Ifvö klack. Regelrätta vandringleder lades dock ut först 1933; på Romeleåsen, i samband med att Romelestugan, Svenska Turistföreningens första vandrarhem i Skåne, öppnades. Då organiserades också turer med färdledare.



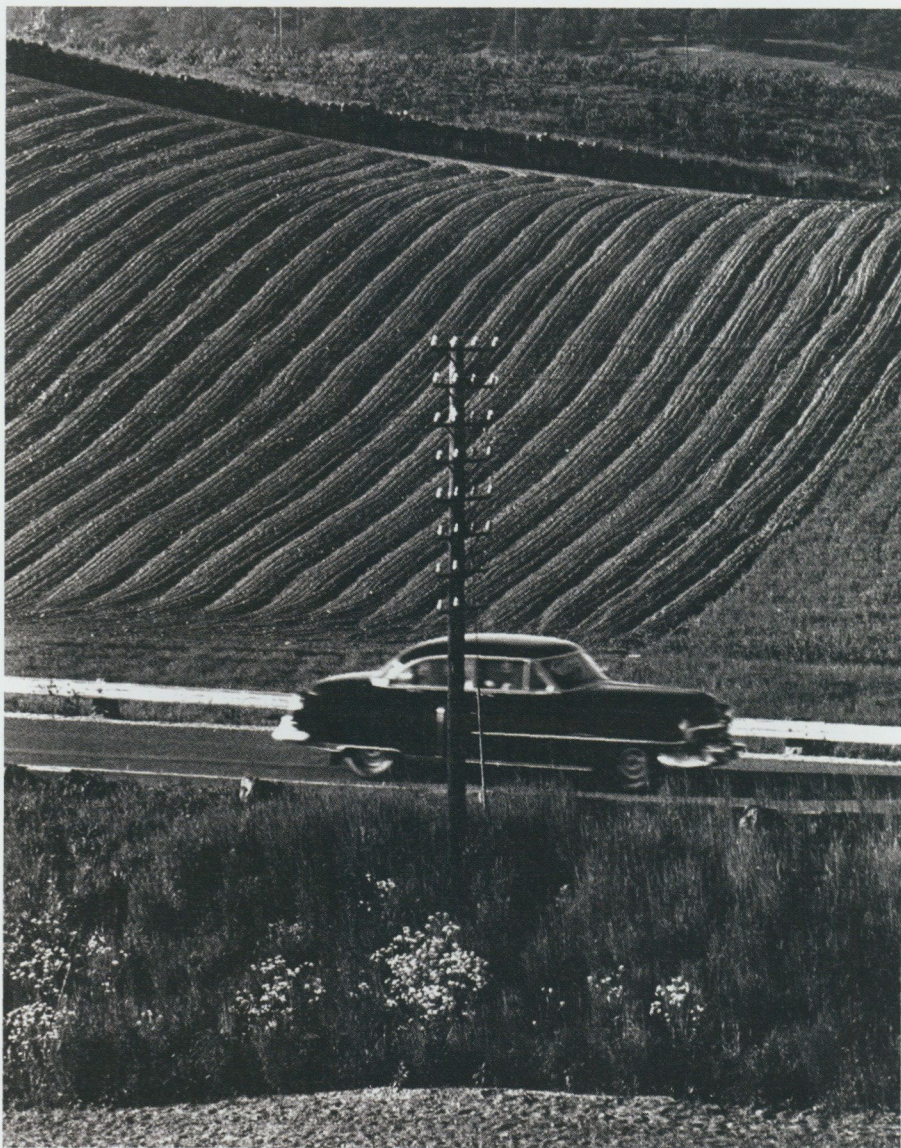
Ystads Saltsjöbad.  
Foto 1899, STF:s arkiv,  
Nordiska museet.

## Försommar

I det slättlandskap mellan Malmö och Trelleborg som Linné beskrev som »ett Kaanans land, betäckt med de härligaste åkrar och den skönaste säd, så långt ögat kunde se«, har åkrarna numera fått konkurrens av förorter och vägsystem, köpcentra och industrianläggningar. Men gödselstanken blandad med tofsvipornas jakt på de nyväckta maskarna i jorden är fortfarande, liksom vitsippsmattan under bokarna i Vallåkradalen, säkra tecken på att sommaren är i annalkande. Tranorna trumpetar sina urtidsljud och göken hörs gala i öster och väster. Och som



Sommargäster utanför ett av Skånes pensionat. Foto STF:s arkiv, Nordiska museet.



Landsvägen vid Brösarp. Foto Pål-Nils Nilsson 1960, STF:s arkiv, Nordiska museet.

Gabriel Jönsson en gång påpekat ligger det mycken längtan förborgad i det faktum att folkliga drycker i Skåne fått namn som »göken« efter den fågel som ropar in sommaren.

### *Lantliussommar*

Slättlandskapet är inte bara till för att den skånska sommarresenären ska få perspektiv på de många kyrkorna och slotten, ättehögar och möllorna. Gånggrifter och dösar vittnar också om hur människor i tiotusen år brukat jorden här om sommaren. Men den skånska sommarens jordbrukslandskap är ingen småskalig lantlig idyll likt den småländska. Här är det storskalighet och produktion som dominerar. Ännu vid förra seklets mitt tillbringade stadsbarn sina somrar hos de släktingar som fortfarande bodde kvar i gårdarna på landet. På så sätt bibehöll många kunskapen om lantbrukets arbete långt efter att de själva blivit stadsbor. I dag kan man istället gå kurser i slåtter och liehantering i Turistföreningens regi. Många har också omvandlat jordbrukets arbetslandskap till ett rekreationslandskap där de ägnar fritiden åt sådant som var arbete i det gamla bondesamhället: vedhuggning, odling och hästskötsel. Inte minst det växande trädgårdsintresset har på så sätt kommit att prägla det skånska sommarlandskapet. Och den vita kalken, korsvirket och stallfönstren har i dag blivit högsta mode bland stockholmarna, det begrepp som får omfatta alla dem som övertagit gårdarna som sina sommarvisten. Mer långväga sommarfolk från Danmark och Tyskland tycks föredra de rödfärgade trähusen i skogstrakterna och drar sig gärna till Östra Göinge och Örkelljunga.

### *Folkhemssommar*

Även i det svenska folkhemmet betonades hur friluftsliv var en god och sund aktivitet som medborgarna borde ägna sig åt. På 1930-talet skickades barn ända från Dalarna på sommarkoloni vid de skånska stränderna, t.ex. i Vejbystrand, för att andas frisk havs- eller lantluft, och för folkrörelserna var söndagsutflykten och sammankomsten i det gröna eller matchen på fotbollsplanen ett måste. Malmöbarnen skickades till sommarlovskolonier i skogstrakter som Hästveda. Då anlade också företag och kommuner semesterhem för sina anställda. Ett exempel på detta är semesterbyn Ormanäs i skogen vid Ringsjön för Malmö spårvägars personal. Sommaroasen nåddes före bilismens tid med tåg.



Vägen och träden  
delar åkerlandskapet.  
Foto Pål-Nils Nilsson  
1959, STF:s arkiv,  
Nordiska museet.



En period i utvecklingen av det skånska sommarlandskapet skulle kunna kallas för folkhemssommar och inleddes med de ökade möjligheterna till rörlighet och frihet som bilen kom att innebära. Nu kunde man göra längre resor från hemmet och motellanläggningar, campingplatser och semesterbyar växte fram utmed sjöstränder och havskuster.

Nya möjligheter innebar också en avsevärd ommöblering av sommarlandskapet. För sommarbadet var inte längre hav och sjö självklara utgångspunkter. Nu anlades friluftsbad i bassäng oberoende av var det naturliga vattendraget fanns. I Spjutstorp öppnades 1938 landsbygdens första utomhusbad. Då etablerade sig också Spjutstorps badorkester som fortfarande underhåller sommarskåningarna. Efter införandet av de lagstadgade två semesterveckorna samma år utvecklades också flera alternativa sommarboenden till dem som inte hade råd med sommarhus, hotell och pensionat. Vandrarhus inrättades med början på 1930-talet på platser vid Sveriges södra kust, främst för att tillgodose den

Turister i trädgården vid Torups slott. Foto Harry Bogren 1943, STF:s arkiv, Nordiska museet.

Fotografering vid Trolle Ljungby slott. Foto Pål-Nils Nilsson 1960, STF:s arkiv, Nordiska museet.

växande cykelturismen. Örenäs slott mellan Landskrona och Helsingborg blev en av RESO:s tidigaste anläggningar, för att på kooperativ grund försöka ordna billigare semester för »vanligt folk«. Särskilda fackföreningsägda semesteranläggningar växte också fram vid 1900-talets mitt. En del av dem används fortfarande, t.ex. Norrebro på Ven.

Folkhemmets sommarupplevelser expanderar kraftigt under 1950- och 1960-talen då många nya former av rekreations- och nöjesanläggningar anläggs. Tidigare hade folkparker, skyttepaviljonger, dansbanor och sommarrestauranger liksom marknadslivet varit en del av den skånska sommaren nöjen. Nu tillkom nya attraktioner. En bärande princip i sommarlivet blev skillnaden mellan vardag och fritid eller märkvärdigheter. Sommaren förknippades liksom resandet med exotiska upplevelser och annorlunda världar. En form att uppleva det främmande, vilda och annorlunda möjliggjordes i Skånes djurpark som öppnades i början av 1950-talet. Men fortfarande var det långt till vår samtids äventyrsbad och sommarland.

Somrarna kom så småningom att byta skepnad för många skånska familjer. Pensionatsliv och cykelsemester med vandrarhemsövernattningar blev ett minne blott. Istället byggdes egna små prefabricerade sommarstugor i de många »sommarbyar« som växte fram i sandskogarna runt havs- och sjökuster. På de öppna, flacka hedlandskapen planterades under 1900-talet tallskogar som erosionsskydd. Skogarna kom så småningom att rymma såväl strövområden som växande sommarbyar där stadsborna kunde rekreera sig. Många av dessa områden finns i det skånska inlandet medan andra hindrat sandflykt vid kusten som i Löddeköpinge och Höllviken.

För andra blev campinglivet sommaren vardag och på flera



Ravinen i Pälsjö skog i utkanten av Helsingborg. Foto Jan Rietz 1962,  
STF:s arkiv, Nordiska museet.

STF:s vandrarhem vid  
Bosjökloster. Foto STF:s  
arkiv, Nordiska museet.



ställen anlades små trädgårdar och till och med potatisland runt de sommarbofasta camparnas tält och husvagnar. Till de platser där tidigare generationer och andra samhällsklasser idkat strandbad och pensionatsliv kommer nu campare och solbadande familjer av alla slag. De campingplatser som börjat växa fram blir nu alltmer välutrustade. En del, som Habo ljunger och Sibbarp, utvecklades så småningom till moderna sommarförstäder med allt bofastare invånare.

Sommarlandskapet är i dag för många liktydigt med natur och friluftsliv. Nya sociala rörelser som »Friskis och svettis«, orienteringsklubbar och maratonlöpare har omorganiserat sommarens vardag. Andra väljer att jaga, golfa, rida, segla eller surfa. Barn och ungdomar använder sin fritid som mullebarn, strövare, frilufsare,



tvm-are eller fältbiologer. Kulturellt specifika landskapsarter etableras med snitslade banor, omklädningshytter, grillplatser, övernattningsstugor, vindskydd, färister, vägvisare, sevärdhetsanslag, avståndstavlor, fornminnesupplysningar, dammar för sportfiskare och inte minst parkeringsplatser för det växande antalet självplockare av bär och grönsaker.

### *Kultursommar*

Men i naturen idkas inte bara friluftsliv, den har också kommit att bli en genväg till kulturen och historien genom de många kulturarvsplatser som ger människor möjlighet att befria sig från vinterns plikter och arbete. Renässanslott och medeltids-

STF:s vandrarhem i Lund. Foto Ingmar Fröman 1934, STF:s arkiv, Nordiska museet.



Landskapet i närheten av Ålabodarna inspirerar. Foto Eric Trulson 1948, STF:s arkiv, Nordiska museet.



Golfbanan i Båstad. Foto C.G. Rosenberg 1946, STF:s arkiv, Nordiska museet.

borgar har blivit arenor för sommarens vilda lekar och festivaler med riddarturning och bågskytte. I det historiska äventyrets drömland iscensätts rituella spel och lekar som både skapar nya gemenskaper och nya sommarlandskap.

Mest påtagliga är kanske de vikingamarknader som vuxit fram i form av exempelvis Fotevikens vikingareservat på Falsterbonäset, där man kan uppleva vikingens vardag, präglad av hårt arbete och förnämt hantverk i tätt samspel med naturen. En av sommarens höjdpunkter i Trelleborg är bärsärkagången i den vikingatida fornborgen Trelleborgen, som man rekonstruerat mitt i staden för att skapa en plats för både ortsbor och tillresande att leka forntidsliv.

### *Sensommar*

Augustimånen ger oss en vackert brandgulfärgad mångata att promenera i längs med någon av de rogivande sandstränder som kringgärdar de skånska somrarna. Lyfter vi blicken ser vi en överväldigande natthimmel, fylld med tusentals stjärnor som för tankarna långt bortom vardagen. Vid Haväng är den som vackrast. Här samsas alla de skånska sommarlandskapen med varandra: betande kor, får och hästar, äppelodlingar, vidsträckta sädesfält med vitkalkad medeltidskyrka i bakgrunden, dösen som blickar ut över havet och inte minst de örtrika hedmarkerna som övergår i vit sandstrand, prydd med övergivna fiskenät och ålabodar.

I skogen börjar nu sommarens nöjen på allvar att ta fart, härligt doftande kantareller trängs med karljohan, riskor, soppar och skivlingar, blåbär, lingon och på sina håll till och med hjortron

och björnbär. Luften känns friskare och promenaderna blir raskare.

När sommaren lider mot sitt slut stundar nu som förr skördfest. Förr var det efter välförrättat värv på gårdarna som gillen ordnades för att avsluta arbetsäsongen. Nu är det turistindustrin som lockar oss till fester där jordbrukets produkter säljs för vår konsumtion. Såväl i staden som på landet präglas de skånska septemberhelgerna nu av dylika evenemang. För att sluta där denna rundmålning tog sin början – i Kivik – kan man konstatera att äpplet där kommit att ersätta badet som den stora attraktionen. Förvisso är fruktträdens vackra blomning på försommaren lockande, men den doft av äpplen som genomsyrar Kivik en ljummen höstkväll, har tillsammans med äppelmarknaden som kulminerar fruktindustrins framgångsrika satsningar på att göra Kivik till ett äppelrike, kommit att överträffa det mesta vad gäller skånska sensommarupplevelser.



Foto Gunnar Lundh,  
Nordiska museet.



Hyltena i april 1994. Det som sker kallas skrotning.

## Landskap i vägen

Vägar i landskapet brukar vara vackra, de leder oss och våra tankar någonstans. Bort eller hem, ibland till tryggheten, oftare till friheten. Vägen är en sinnebild för utveckling och möjligheter.

Sedan 2010 ansvarar Trafikverket för byggande, drift och underhåll av statliga vägar. Ordet möjligheter påträffas 6 720 gånger på Trafikverkets webbplats. Där läser jag också om framtidens vägar, om drömvägar och »vackra vägars pris« utdelat sedan 1991.

1992 började Nordiska museets dokumentation av de väglandskap som skapades när stora partier av E4:an drogs om till motorväg. Mats Landin följde vägbygget under ett par år fram till 1994.

Vad visar bilderna? Är det en blivande drömväg eller en vägvärd pris för sin skönhet? Är det nya möjligheter och bättre miljö tack vare ökad framkomlighet – för fler bilar? Eller är det snarare den allt tydligare kritiken mot ett hejdlöst framåtskridande som kan hitta stöd i bilderna, där maskinerna målmedvetet tuggar landskapet till grus. Var den här vägen verkligen mödan värd?

MATS LANDIN foto och  
CHRISTINA WESTER-  
GREN text

Norrköping i april  
1994. Södra utfarten.



Klevshult i april 1994.  
Berg förvandlas till  
fyllnadsmassor.





Klevshult i april 1994. Stenblock mals till makadam för motorvägen söder om Jönköping.



Avfarten mot Stavsjö i april 1994.



Stavsjö, Korsbäcken i september 1993.



Annebergs vaxduksfabrik. Foto KW Gullers 1953, Nordiska museet.

## Landsbygdens vårdade landskap och stadens vilda natur

Under år 2011 träder den europeiska landskapskonventionen i kraft i Sverige, som därmed blir det 33:e land som ansluter sig till denna internationella överenskommelse om landskapets betydelse. Konventionen utgår från att »landskapet är en viktig del av människornas livskvalitet överallt: i stadsområden och på landsbygden, i såväl vanvårdade områden som områden med hög kvalitet, såväl vardagliga områden som områden som anses vara särskilt vackra«.

I den här artikeln vill jag i enlighet med landskapskonventionen ställa landsbygdens och stadens landskap sida vid sida, och också behandla landskap som brukar beskrivas som »vackra« respektive »vanvårdade« i ett sammanhang. Min avsikt är att utifrån ett par olika exempel på nutida svenska landskap initiera en diskussion om hur vi i dag förhåller oss till natur och landskap. Mitt första exempel rör landsbygdens landskap och synen på landsbygdens värden. I dag samsas ofta jordbrukspolitik, naturvård och kulturmiljövård under rubriken landskapsvård, i verksamheter som främjar vård, återskapande och nyskapan-

### KATARINA SALTZMAN

är fil.dr i etnologi och verksam vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. Kulturella perspektiv på landskap och natur och relationer mellan stad och land hör till hennes forskningsområden.

de av vissa typer av landskap och natur. Mitt andra exempel rör landskap i stadens periferi, och synen på den oplanerade natur som slår rot i stadens utkanter och mellanrum. I dessa områden, som sällan uppmärksammas som landskap, förväntar man sig kanske inte att möta naturen. Likafullt finns där en hel del utrymme för växt- och djurliv, liksom för vardagliga naturupplevelser. Artikeln bygger på forskning jag bedrivit inom de tvärvetenskapliga projekten »Ägande och brukande för långsiktigt hållbar landskapsvård« och »Efemära landskap: studier av stadsrandens dynamik«, finansierade av Riksantikvarieämbetet respektive Formas.

### *Landsbygdens vårdade landskap*

Landsbygdens landskap och i synnerhet de miljöer vars karaktär präglas av ett relativt småskaligt jordbruk har under de senaste decennierna i allt högre grad blivit föremål för olika typer av landskapsvårdande insatser. I dag anses landskapet och dess natur- och kulturvärden vara en angelägenhet för alla, inte bara för dem som nyttjar marken för jord- och skogsbruksproduktion. Det värderas nu som bärare av såväl biologisk mångfald som kulturarv, och som en viktig tillgång för rekreation och turism. Därmed har vården av landskapet kommit att betraktas som en samhällsnyttig tjänst, och lantbrukarens landskapsvårdande arbetsinsatser ersätts i dag med offentliga medel genom så kallade miljöersättningar.

En landskapstyp som i dag är mycket sällsynt och förknippas med betydande naturvärden är ängen. I äldre tid, fram till mekaniseringen av jordbruket och konstgödselns införande, var ängen en viktig resurs för lantbruket och i förlängningen för samhället



Vården av natur- och kulturvärden i landsbygdens landskap betraktas i dag som en samhällsnyttig tjänst. Foto Katarina Saltzman.

i stort. Slåtterängar fanns då i varje by. Det var ängsmarken som genererade vinterfoder till djuren, vilket också resulterade i stallgödsel som kunde spridas på åkrarna – ett samband som beskrivits med uttrycket »äng är åkers moder«. Numera produceras vinterfoder främst på åkermark, och det finns få ängar som brukas på traditionellt vis. Många växt- och djurarter som förr var vanliga i slåttermarkerna har i dag blivit mycket ovanliga. Som en följd av detta har ängen kommit att värderas på ett nytt sätt; förr var den full med vinterfoder, i dag är den en bärare av viktiga naturvärden. Intressant nog innebär det att de ängar som finns kvar återigen har blivit en ekonomisk resurs för de bönder som brukar dem, men i dag är det inte förmågan att avkasta hö som gör dem ekonomiskt betydelsefulla. I stället är det nu ängens naturvärden som genererar miljöersättning. För skötsel av en slåtteräng med särskilda värden betalar Jordbruksverket år 2011 en ersättning om minst 4 200 kronor per hektar, och om ängen slås för hand med lie tillkommer 7000 kronor per hektar för kompletterande skötselinsats.

Som naturvärde framhålls ofta den varierade vegetation med gräs och örter som förknippas med marker som hävdas genom slåtter eller bete. Om skötseln av ängar, naturbetesmarker eller annan jordbruksmark uteblir resulterar det i allmänhet i att marken snabbt intas av högre och frodigare växtarter. Igenväxning av ängar och naturbetesmarker betraktas i dag som ett av de viktigaste hoten mot landsbygdens landskap. Landskapsvårdens insatser har därför i stor utsträckning inriktats på att hålla gamla slåtter- och betesmarker öppna. Dessa insatser utförs ofta av lantbrukare, men i allt högre grad också av specialiserade landskapsvårdare, med särskild kompetens när det gäller exempelvis slåttermetoder, hamling av träd samt konstruktion och restaurering av traditionella hägnader.



Till skillnad mot lieslätter, som i dag måste betraktas som en specialistkompetens, är skötseln av naturbetesmark i allmänhet lättare att utföra som del av ett modernt lantbruk. Att låta kvigor och stutar beta på marker med naturvärden har för mjölk- och köttproducenter blivit ett vanligt sätt att kombinera olika intressen inom ett ekonomiskt rationellt lantbruksföretag. I Sverige har betande djur och kanske i synnerhet kor i allt högre grad kommit att betraktas som symboler för natur- och landskapsvård. I andra delar av världen kan betande kor snarare uppfattas som

»Kauprä ängä« i Lau socken på Gotland.  
Foto Klintberg,  
Nordiska museet.

Östra Tvärnö,  
Uppland, 2008. Foto  
Katarina Saltzman.





Söne Mad, Västergötland,  
2008. Foto Katarina  
Saltzman.

ett hot mot naturen, något jag haft tillfälle att studera i en jämförande studie av relationen mellan lantbruk och natur i Sverige och Australien. På liknande sätt utgick första generationens naturvård i Sverige kring sekelskiftet 1900 ofta från att människans påverkan på värdefulla naturområden borde minimeras. Ett ofta refererat exempel är Ängsö nationalpark i Stockholms norra skärgård som bildades 1909. Med avsikt att skydda den känsliga floran förbjöds då bete och slätter på ön, vilket fick motsatt effekt när ängar och betesmarker växte igen. Genom sådana erfarenheter lärde sig naturvården att det brukade landskapets flora och fauna är beroende av människor och betande djur för att fortleva. Numera betraktas människans inverkan således i princip som gynnsam för naturen och som en förutsättning för landsbygdens öppna landskap, åtminstone så länge en relativt småskalig karaktär bibehålls.

### *Stadens vilda natur*

Den natur som frodas i den nutida stadens utkanter och mellanrum uppmärksammas sällan på samma sätt som landsbygdens landskap. I gränzonen mellan stad och landsbygd finns många exempel på landskap i förändring. Här förekommer radikala omdaningsprocesser där staden expanderar med nya bostadsområden, vägar och köpcentra, men också långsamma förlopp som när uttjänta industrianläggningar och infrastrukturmiljöer lämnas att förfalla och förbuskas i väntan på beslut om området framtid. Omvandlingen av platser i övergångszonen mellan land och stad är ofta en process som tar tid och innefattar tillstånd av väntan på att planerade förändringar ska genomföras. I dessa väntelägen finns utrymme för växter och djur att ta plats och breda ut sig. Igenväxning, som på landsbygden framstår som ett hot mot naturen, kan här vara en process som bidrar till att nya naturvärden skapas.

I jämförelse med andra landskap och naturtyper betraktas dessa områden ofta som ganska triviala, och stadens utkanter är generellt sett områden som i många sammanhang tenderar att förbises, kanske delvis på grund av sin oklara identitet på gränsen mellan stad och land. Samtidigt upptar denna typ av landskap allt större ytor i och kring städer världen över, och de skulle kunna betraktas som ett karaktärslandskap för vår samtid. Många av de aktiviteter som människor ägnar sig åt i gränzonen mellan land och stad präglas av att de är tillfälliga, mobila, utrymmeskrävande och har svårt att hitta lämpliga utrymmen såväl i de områden som är tydligt definierade som »stad« eller »landsbygd«. Mer eller mindre tillfälligt utnyttjade fickor och stråk finns det gott om i stadens periferi, och man kan även finna sådana mellanrum insmugna i städernas mer centrala delar.



Foto Katarina Saltzman.



Dessa mellanrum kan alltså fungera som en slags frizon för såväl personer och aktiviteter som organismer som inte ges utrymme på andra platser. För stadens invånare – mänskliga och andra – kan stadslandskapets obrukade stråk och fläckar därför vara mycket värdefulla, och de uppfattas ofta som *natur* av de människor som använder dem, även om de mera sällan officiellt klassificeras i termer av natur och naturvärden.

Möjligheterna att möta naturen i stadens utkanter och mellanrum uppmärksammas i dag i nya sammanhang. Stadsodling och fågelskådning i stadsmiljö är två exempel på sätt att nyttja och uppleva naturen i staden som aktualiserats under senare tid. Odling i stadsmiljö är i dag en tydlig trend som hänger bland annat samman med det pånyttfödda intresset för närproduce-



Ett stadens gränsland i östra Göteborg, mellan Kviberg och Bellevue, som i decennier inväntat planerad stadsomvandling. Foto 2008, Katarina Saltzman.



rade livsmedel. Detta tar sig olika uttryck: koloniträdgårdar har fått ett uppsving, arkitekter arbetar på nya sätt med växtmaterial på tak och väggar, och »guerilla gardeners« sår solrosfrön på platser som de anser behöver förskönas. Bland fågelintresserade märks sedan ett tiotal år ett ökat intresse för att studera fågellivet även i stadens olika miljöer. Under rubriken »microbirding« tävlar svenska fågelskådare om att se flest fågelarter inom den egna kommunens gränser, vilket bidragit till att tubkikarna i allt högre grad riktas mot tidigare förbisedda platser, som industriområden och ödetomter. Ingen av dessa företeelser är förvisso helt ny; odling i staden har en lång och intressant historia, och fåglar bryr sig mycket lite om definitionsmässiga gränser, som den mellan land och stad.

Odling är ett väl beprövat sätt att nyttja markområden som befinner sig i väntan på en planerad eller förväntad framtida stadsomvandling. Vid Säveån, mellan Kviberg och Bellevue i östra Göteborg, har ett större markområde i decennier upplåtits till såväl odlingslotter som en handelsträdgård, i väntan på slutgiltiga beslut om platsens mer långsiktiga användning. Odlingslotterna har här som på många andra håll blivit en kulturell mötesplats, där odlare med rötter i olika delar av världen sått och skördat sida vid sida. Det intilliggande skogsområdet vid Säveåns strand har av vissa upplevts som en lugn och lummig tillflyktsort, av andra som en snårig och otrygg plats. Områdets relativt oordnade karaktär gav utrymme för många olika sätt att nyttja det. När nu till sist uppförandet av nya bostadskvarter, de första i den nya stadsdel som i planering och marknadsföring kallas »Kvibergsstaden«, startat markerar det slutet på en lång period av mer eller mindre informellt nyttjande av naturen i ett mellanrum vars vänteläge visade sig ganska varaktigt, men inte beständigt.



Ett exempel på hur naturen ibland spelar en överraskande stor roll i stadsrandens landskap utgör Torsviken i västra Göteborg. Denna forna havsvik, belägen mellan stora industrier, Göteborgs oljehamn och en nedlagd flygplats, har länge varit avsatt för en planerad utbyggnad av Göteborgs hamn, och som ett led i detta har viken vallats in och börjat fyllas igen. Varken dessa radikala ingrepp i miljön eller den dumpning av miljöfarligt avfall som ägt rum i delar av viken, har emellertid hindrat stora grupper av rastande och häckande fåglar från att varje år lockas till viken.

Torsviken, Göteborg,  
2006. Foto Katarina  
Saltzman.

Samtidigt som hamnens expansion drog ut på tiden kom fågellivet i allt högre grad att uppmärksammas av naturvänner och fågelskådare, som i området såg unika naturvärden inom nära räckhåll från staden. En förening med det provocativa namnet »Torsvikens naturreservat« bildades och började argumentera för att området skulle skyddas. Föreningen uppförde ett fågeltorn i ena änden av viken, och i dess gästbok kan man ta del av besökarens reflektioner över närheten mellan natur och civilisation: »Fågellivet lika bedövande som larmet från trafiken. Rörande att se att naturen existerar våra härjningar till trots« noterade exempelvis Oscar & Erik den 27 april 2005. Trots sin radikalt kulturpåverkade karaktär kom Torsviken så småningom att officiellt definieras som ett naturområde genom att utses till Natura 2000-område för fågellivet. Angränsande delar av det före detta Torslanda flygfält har också genomgått en förändring som kan ses som en symbolisk markering av att Torsviken nu definieras som natur, i och med att de gräs- och buskbeväxta markerna år 2007 inhägnades för betande kor.

### *Land och stad*

I den här artikeln har jag medvetet ställt två mycket olika typer av landskap och samtida förhållningssätt till landskap bredvid varandra. Min avsikt är att på detta sätt initiera en diskussion. En fråga jag ställer mig är: Kan vi på detta sätt få syn på något i våra förhållningssätt till naturen som vi tar för givet när vi betraktar landsbygdens och stadens landskap var för sig?

Att ställa stadens och landsbygdens landskap sida vid sida är helt i enlighet med den europeiska landskapskonventionen, som definierar landskap som »ett område sådant som det uppfattas



Fågeltornet i Torsviken. Foto Katarina Saltzman.

av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer«. Konventionens syfte är att stärka skyddet, förvaltningen och planeringen av landskap, samt att stärka allmänhetens och lokalsamhällets delaktighet i det arbetet. Kanske kan konventionen också bidra till att utveckla diskussionen om hur vi i vårt samhälle förhåller oss till och definierar natur i olika typer av landskap.

Vad säger då denna jämförelse om hur vi förhåller oss till naturen i välvårdade landsbygdsmiljöer respektive mer eller mindre tillfälligt förvildade enklaver i stadens utkanter? Landskapsvårdens intresse riktas särskilt mot landsbygdsområden där man fortsatt att bruka landskapet på ett »gammaldags« vis, med fokus på ängar, naturbetesmarker, stenmurar och andra inslag som inom jordbruket länge betraktats som omoderna. Här finns ett tillbakablickande synsätt som verkar antyda att landskapet förr var rikare och mer naturligt. Men framför allt bejakas här människans inverkan på landskapet, för landskapsvårdens utgångspunkt är att utan bruk och hävd försvinner viktiga natur- och kulturvärden i landskapet.

I stadsrandens, förorterernas, industriområdenas och trafikplatsernas landskap framträder andra aspekter; i dessa radikalt kulturpåverkade miljöer är föränderligheten mer accepterad, och sökandet efter ursprung framstår som mindre relevant. Även här kommer dock starka idéer till uttryck om vad som »hör hemma« och vad som inte gör det. I stadens mellanrum förväntar vi oss snarare att finna skräp, klotter och hemlösa människor än fåglar, växter och naturupplevelser.

Många forskare har påpekat att natur är ett komplicerat ord som används på många sätt och i många olika sammanhang. En vanlig föreställning som onekligen har betydelse i de samman-

hang vi här diskuterar är den tankefigur som förknippar landsbygden med natur, och staden med kultur. Även om vi i teorin är medvetna om att naturen finns och verkar även mitt inne i staden så är det i praktiken oftast till landsbygden vi söker oss när vi vill hitta naturen. Ett påtagligt vårdat och kulturellt konstruerat landsbygdslandskap kan mycket väl vara en plats dit människor söker sig för naturupplevelser, medan naturvärden som identifieras i stadsmiljö oftare framstår som överraskningar och avvikelser från det förväntade.

Landsbygdens vårdade landskap och stadens vilda natur är inte två skilda världar. Tvärtom är de båda delar i, och uttryck för, vårt samhälles sätt att förhålla sig till natur, plats och historia. Tillsammans kan de hjälpa oss att förstå vår samtid ur ett landskapsperspektiv.



Foto Katarina Saltzman.



Linnahall byggdes till Olympiaden år 1980, då Tallinn stod värd för kappseglingarna.  
Foto <http://commons.wikimedia.org>.

## Stadslandskap mellan risk och möjlighet. Parkour som urban erfarenhet och Linnahall som lösgjort rum

I ett filmklipp på youtube.com visas hur ett antal unga män i Tallinn utövar vad som kallas parkour. De klättrar, hoppar, balanserar, springer, rullar och svänger sig över, under, på och längs med väggar, stegar, trappor och avsatser på den medeltida stadsmuren i Tallinns gamla stad och i de nybyggda kvarteren nära Tallinns hamn. Några minuter in i klippet har de nått Linnahall, det stora kulturcentret som år 1980 stod klart för att ta emot de många besökare som kommit till Tallinn för att se seglings- och vattensporttävlingarna vid 1980 års olympiad i Moskva. Filmklippet från våren 2009 visar en storslagen men förfallen byggnad där de unga männen springer över de slitna betongplattorna på det vidsträckta entréplanet en våning upp. De svänger sig upp på de graffitibemålade väggarna och slänger sig ned på avsatser där gräs och småbuskar har trängt igenom betongen. I bakgrunden av byggnaden syns Östersjön som en ständigt närvarande blå kuliss. Klippet avslutas med en pa-

**BEATE FELDMANN EELLEND** är doktorand i etnologi vid Stockholms universitet och Södertörns högskola samt deltid-anställd vid Institutet för folklivsforskning, Nordiska museet. Avhandlingsarbetet rör konversionsprocesser på tre nedlagda garnisonsorter i Östersjöområdet.

noramabild över Tallinns stadsrum där männen i förgrunden springer över Linnahalls platta, öppna betongtak.

Stadslandskap består av en mängd olika platser som används på varierande sätt. I mellanrummen mellan reglerade och privata rum formas offentliga och öppna rum vars definitioner och förväntningar är mindre uteslutande och mer rörliga. Här är också tillgängligheten och valfriheten att ägna sig åt alternativa aktiviteter större. Vilka dessa mellanrum är och hur de förstås är dock inte givet för evigt. De är föränderliga genom de sätt som människor använder dessa rum på och det är dessa mänskliga handlingar som påverkar platsens identitet. Ofta har platsen planerats för något helt annat än dessa aktiviteter, men ibland förekommer de parallellt med det som till exempel trottoarer, gator och torg var avsedda att användas till. På andra platser finns det kanske inte längre något etablerat sätt att bruka platsen och ibland har det kanske heller aldrig funnits någon speciell funktion. Sådana rum kan vara stängda skyddsrum, nedlagda fabriker eller mellanrum i trafikkaruseller. Alla dessa rum är exempel på vad urbanforskarna Karen Franck och Quentin Stevens har kallat lös-gjorda rum (*loose space*).

Den här artikeln ska handla om Linnahall i Tallinn som ett lös-gjort rum; en plats i stadslandskapet vars tidigare funktion och betydelse har frigjorts genom stora samhälleliga förändringar, men vars ursprungliga form på grund av ekonomiska och historiska villkor ännu inte fått någon ny officiell funktion och betydelse. Inför olympiaden i Moskva år 1980 stod konsert- och sporthallen Linnahall färdigbyggd vid Tallinns hamn, strax utanför den medeltida stadsmuren. Byggnaden är döpt efter Lenin och namnet har även betydelsen »stadshus«. Med en konsert-hall för 4 600 besökare, en ishall för 3 000 besökare, en utställ-



Från Linnahalls högsta plan har man en vidsträckt utsikt över Tallinns centrala delar.  
Foto Beate Feldmann Eellend.

nings- och danssal, en bowlinghall och flera caféer var Linnahall en av de största och mest berömda olympiadbyggnader som skapades för detta år. På det flera hundra kvadratmeter stora taket byggdes terrasser, trappor och promenadvägar för besökarna. Framtiden efter olympiaden såg ljus ut för det vidsträckta trevåningspalatset i Tallinn, med sina många möjligheter för olika kulturella evenemang. Trots att Linnahall rönt stor uppmärksamhet i pressen och belönades med flera sovjetiska arkitekturpriser under 1980-talet uppskattades byggnaden inte av lokala artister och arkitekter enligt en undersökning av Andres Kurg. Den beskrevs som ett främmande monument med för mycket sovjetisk prägel och betraktades snarare med förakt än med stolthet.

Under de följande tio åren fram till att Estland efter Sovjetunionens fall återfick sin självständighet var också Linnahall Tallinns stora kultur- och ungdomscentrum. Men samtidigt som centrets verksamheter under 1990-talet förnyades med en flygbåtspir för resor till och från Helsingfors, en helikopterplatta, en nattklubb och en inofficiell utomhuspool för barn, började den hastigt skapade byggnaden att förfalla. Behovet av renovering blev under början av 2000-talet allt större och Tallinns ekonomi allt mer ansträngd. År 2009 ägde den sista konserten rum i Linnahall och byggnaden låstes sedan för besökare. Tallinns stad hade då vid upprepad tillfällen försökt sälja Linnahall för att täcka stadsbudgetens stora underskott. Men den stora byggnaden som präglar stadslandskapet med minnen av Sovjettiden har varit svårsåld. Eftersom de potentiella köparna främst har varit intresserade av att få tillgång till marken som Linnahall står på och inte av den sedan år 1992 k-märkta byggnaden, har det varit svårt att få någon överenskommelse till stånd. Intensiva mediekampanjer har drivits av möjliga köpare med syfte att övertyga Tallinns



befolkning att Linnahall på grund av sin kontroversiella historia ändå kommer att rivas förr eller senare och att byggnaden, med sin karaktär av att vara en plats främst för det kommunistiska partiets elit, inte kan tillgodose 2000-talets behov för Tallinns invånare och besökare. Dessa kampanjer har emellertid inte haft någon effekt på stadens medborgare. Tvärtom har det vuxit fram en lokal kritik mot den vision som innebär att byggnaden i egenkap av sovjetiskt monument ska rivas och ersättas av ett exklusivt bostadsområde med privata bryggor, där välbärgade invåna-

Kultur- och sportpalatset Linnahall har använts både som helikopterplatta och terminal för bärplansbåtar till Helsingfors. Foto <http://commons.wikimedia.org>.

re kan lägga till med sina yachter. För många av Tallinns invånare är Linnahall en viktig del av stadens förflutna och ses som en betydelsefull och unik kontrast till de höghus i glas och metall som snabbt omformat stadsbilden ett tiotal år efter Sovjetunionens fall. För många invånare karaktäriseras Tallinns markanta stadsomvandling under slutet av 1900-talet och början av 2000-talet av en entydig fokusering på konsumtions- och kontorsbyggnader. Trots sin tidigare karaktär av sovjetiskt monument ses Linnahall därför som en viktig del av Tallinns historia. Här har många av stadens invånare deltagit i konserter och andra kulturella evenemang vilket format deras personliga minnen av en vardag i Sovjetrepubliken Estland. Av Andres Kurgs undersökning framgår också att dessa vardagliga minnen inte enkelt låter sig suddas ut genom rivningar av Sovjetepokens fysiska representationer i stadsrummet.

### *Parkour som lösgörandets praktik*

Parkour är en urban verksamhet som tog sin början på 1990-talet i en förort till Paris och uttrycket härstammar från »parkour de combattant« som betyder hinderbana. Syftet med denna aktivitet är alltså att på ett så smidigt, snabbt och kontrollerat sätt som möjligt förflytta sig över alla de fysiska hinder som finns i stadslandskapet. Ett citat från [www.urbanfreeflow.com](http://www.urbanfreeflow.com) är talande: »Parkour, som du säkert har insett, handlar egentligen helt och fullt om rum. Eller, snarare, användandet av rum. Oavsett om du rör dig genom det i maklig takt, fyller det med konstnärlig rörelse eller avgör dess lämplighet för ett kommande hopp ... så är allt rum. Har du aldrig tänkt på det på detta sätt? Nå, men gör det då.«



Parkour är en urban praktik som lösgör rum. Foto <http://commons.wikimedia.org>.

Parkour handlar inte om att utplåna och vanställa det urbana rummet utan om att befria och återerövra det. Bland parkour-utövare beskrivs aktiviteten därför som en sport där vandalism och förstörelse inte har någon plats. Genom att analysera sociala praktikers politiska betydelse för produktionen av rum, synliggörs det motstånd mot logiken om det urbana rummet som »effektivt« och »ekonomiskt« som t.ex. parkour-utövare gör. Med sina aktiviteter utmanar de stadens standardiserade och repetitiva funktion som serieproduktion av stadsbyggnadsideal och omtolkar i stället genom sina handlingar det urbana rummet från ekonomiskt produktivt till kreativt icke-produktivt. Genom de oreglerade urbana aktiviteterna både deltar de i och riktar kritik mot (om)formningar av det urbana samhället, som arkitekturhistorikern Ian Borden uttrycker det. Att bruka och nyttja en bestämd fysisk topografi i syfte att möjliggöra nya och särpräglade sätt att använda platsen, är sålunda en av dessa urbana aktiviteters centrala betydelser. Borden beskriver också hur tillgänglighet, valfrihet och materialitet bidrar till uppkomsten av lösgjorda rum. För att en plats ska lösgöras måste människor upptäcka, erkänna och använda sig av platsens möjligheter för sina egna syften, och därmed även vara beredda att möta de potentiella riskerna med sitt användande. Men möjligheterna att lösgöra platser kan vara reducerade genom myndigheters restriktioner, man kan till exempel begränsa eller förhindra att människor uppehåller sig, klättrar eller säljer varor på vissa platser. Somliga typer av platser är förvisso per definition mer lösgjorda än andra men detta beror just på människors aktiviteter, oavsett om aktiviteterna är officiellt sanktionerade eller om de underlättas av fysiska förhållanden. Många av de mänskliga praktiker som skapar lösgjordhet är dessutom varken produktiva eller reproduktiva, det handlar



Graffiti målare har satt sin prägel på byggnadens ytor. Foto Beate Feldmann Eellend.

vare sig om arbete eller om konsumtion. Istället är det fritidsaktiviteter, underhållning, sociala möten, kulturellt självförverkligande eller politiska uttryck som är lösgörande. Dessa praktiker ligger ofta utanför den formella ekonomin och uppstår utan officiella sanktioner eller försäkringar om kontinuitet och varaktighet från myndigheter eller markägare.

För att förstå hur Linnahall omformas såväl materiellt som symboliskt är den franske geografen Henri Lefebvres teoretiska perspektiv till hjälp. Lefebvre menar att olika platser i stadslandskapet trots såväl fysiska som sociala gränser inte ska förstås som isolerade och avgränsade från varandra. Om man istället ser dem som ömsesidigt sammanlänkade och relaterade till varandra synliggörs hur dessa platser är fulla av innebörder och värden och hur de fungerar som arenor för sociala handlingar. Lefebvres

rumsliga teori är särskilt användbar eftersom den inte enbart synliggör uppfattningar och tolkningar av rum. Den lyfter även fram själva livet i rummet och det är först då det blir möjligt att se hur platser formas i växelverkan mellan det symboliska och det materiella. I analysen av Linnahalls betydelse i staden blir det tydligt hur tid och rum hör samman. En sådan relationell förståelse av tid och rum innebär alltså att sociala handlingars politiska innebörd betonas. Platser förstås därmed som formade i växelverkan mellan symboliska innebörder och materiella praktiker, vilket får konsekvenser för människor i deras vardag.

### *Lösjorda rum mellan risk och möjlighet*

Linnahall befinner sig i en process av mer eller mindre långvarig lösghordhet, som har kommit till genom de ekonomiska och politiska svårigheterna att i en reglerad omvandling förse platsen med nya innebörder, användningsområden och målgrupper. Linnahall är ett exempel på vad bland andra etnologen Katarina Saltzman benämner stadslandskap i vänteläge, men väntan är inte passiv. Under tiden som det pågår förhandlingar och kontroverser om Linnahalls framtid är det bland annat parkour-utövare som genom sina aktiviteter och praktiker gör motstånd mot investerarens och planerarens visioner att göra om platsen till ett attraktivt område för höginkomsttagare. Linnahall tillhör de stadslivets andrum som kan utforskas och upptäckas, där man kan finna det oväntade, det oreglerade, det spontana och det riskfyllda. Trots att Linnahall har spärrats av och börjar förfalla är byggnaden allt annat än glömd och övergiven. När parkour-utövarna upptäcker, erkänner och använder sig av Linnahalls möjligheter för sina egna syften, och där-

med även är beredda att möta de potentiella risker som finns, lösgör de platsen.

Efter Sovjetunionens kollaps och Estlands självständighet har stora delar av Tallinns stadslandskap omformats. Linnahall är bara en av de platser och byggnader som genom stora strukturella omvandlingar har blivit annorlunda, eftersom de inte längre riktigt passar in i framtidsvisionerna. År 2009, då Linnahall till sist stängdes för besökare, pågick en intensiv debatt i media om försäljningen av byggnaden. Att Tallinn år 2011 är kulturhuvudstad gjorde upprustningen och omvandlingen av byggnaden än mer angelägen. Löften gavs om att renoveringen och förnyelsen av Linnahall skulle vara klar till invigningen av kulturhuvudstadsåret. Några sådana yttre tecken var emellertid inte synliga då det nya året 2011 firades in.



Det stängda kulturcentret besöks av olika grupper av människor och används på många sätt. Foto Beate Feldmann Eellend.



Göteborg 1947. Foto KW Gullers, Nordiska museet.

## Träd med djupa rötter

Enstaka stora träd reser sig över slätten. Alléer löper längs vägarna och skogen bildar en bakgrund till jordbrukslandskapet, en mur som kan vara både lockande och skrämmande. Trädgårdarnas träd hålls ofta på en ganska låg nivå. I stadslandskapet finns alla storlekar av träd som vårdas ömt. Trädet har haft, och har fortfarande, en speciell plats i människans historia. Från trädet har vi fått skydd, virke, medicin, bränsle och mat. Det är inte svårt att förstå varför träd genom tiderna har haft en framträdande roll i kult, folktro och symbolspråk.

### *Livets träd*

I Bibeln finns kunskapens förbjudna träd i lustgården och när Adam och Eva förleds att smaka på dess frukter fördrivs de ut ur paradiset av Gud. Men både i forntida kulturer och senare tiders traditionella samhällen har de mytologiska träden snarare förknippats med fruktbarhet, framförallt kvinnlig. Ett träd som symbol för livet förekommer i stora delar av världen och i många olika varianter. Världsträd talar många äldre my-

**TORA WALL** är folklorist och arkivarie vid Nordiska museet, där hon ansvarar för folkminnessamlingen.



Foto Berndt Klyvare, Nordiska museet.

tologiska källor också om – det träd där hela världen rymms. Järnålderns kultliv i Norden verkar i många fall ha varit knutet till träd och lundar, liksom det var i många andra forntida kulturer.

I den fornnordiska mytologin har asken Yggdrasil en central plats. Den poetiska Eddan beskriver den:

En ask vet jag stå, Yggdrasil heter den.  
Dess höga stam är stänkt med vitgrus;  
dädan kommer dagg som i dalar faller,  
grön står asken vid Urds brunn alltid.



Foto Berndt Klyvare, Nordiska museet.

Yggdrasil står i gudarnas rike Asgård och under dess grenar finns alla världar samlade. Yggdrasil har tre väldiga rötter. Den första roten finns hos asarna och vid den springer Urds källa upp. Där spinner nornorna människornas ödestrådar och asarna håller ting. Den andra roten finns i jättarnas rike, Jotunheim, och vid den ligger Mimers brunn. Den tredje roten når ända ner till Nifelheim och brunnen Hvergelme, där ormen Nidhög ständigt ligger och gnager på den. I Yggdrasils grenar hängde Oden i nio dagar, då han offrade »sig själv till sig själv«, för att vinna runornas visdom – ett motiv som har tolkats som ett drag av schamanism i den fornnordiska tron.



Målad bonad med Adam och Eva i lustgården. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.



Foto Nordiska museet.

### *Skog att leva av*

Synen på skogen har förändrats med det urbant präglade samhälle som vuxit fram sedan industrialiseringen. I dag är skogen för många stadsbor i första hand en plats för rekreation och inte en arbetsplats och tillgång i försörjningen, som den varit för människor som levt under andra tider och på andra villkor. Skogen kunde många gånger vara en farlig plats, speciellt om man var långt hemifrån. Detta speglas också i folktron – de väsen som människorna trodde sig träffa på i skogen sades vara farligare än de väsen som man hade hemmavid.



Svampplockning på  
Adelsö med fikapaus  
i skogsläntan. Foto  
Gunnar Lundh 1938,  
Nordiska museet.

Man kan säga att skogen sågs med andra ögon och med en större kunskap förr. I skogen hämtade man mat, bränsle och annat material. Detta krävde särskilda kunskaper – om vilket virke som skulle användas till olika saker, om hur djuren rörde sig, om vad man kunde äta, om vädret och årstiderna och de rätta tidpunkterna för att göra olika saker.

Före industrialiseringen, då Sverige i huvudsak var ett jordbrukssamhälle, präglade skogen på olika sätt livet för många människor. Skogen var platsen för avverkning, vedsamling, svedjebruk, flottning och timmerkörning, kolning, tjärbränning, jakt, vallgång, nybygge och mycket annat. En pojke berättar i boken *Skogsarbetarminnen* om sina barndomsupplevelser, när han var med sin far och arbetade i skogen:

»Vintern då jag fyllde 12 år, alltså vintern 1893 fick jag vara med i skogen. Vi högg timmer på Lovikskogen i Holms socknen, en mil från hemmet. Här fick jag tillsammans med far draga



Skogsarbetare, den yngste i sitt lag. Foto C.G. Rosenberg ca 1935, Nordiska museet.



Skogsarbetare. Foto Erik Liljeröth 1953, Nordiska museet.



Kolmila och kolarkoja samt lingonplockning (överst). Foto Nordiska museet.

Flottare och timmer. Foto KW Gullers 1952, Nordiska museet.

den långa, tunga stocksågen genom träd upp till 30 tum i diameter över stubben. Det var en av de kallaste vintrarna, och det var svårt för mig att, genom det arbete jag kunde prestera, hålla mig varm. Utom vid nedsågningen av träden, då sörjde nog far för att jag höll mig varm. Själv var han grov och stark och fordrade mången gång mera än vad som var rimligt av mig. Vi bodde i en rätt så stor koja av den då vanliga typen med stor öppen rökgång och brits över kojans bredd. Vi bodde nio man i kojans, därav 3 körare, och på kvällen, när de tog in selarna och vi alla hängde våra kläder i taket i den smala gång som var mellan britsen och spisen, då var det inte lätt, om man måste ut under natten, att komma förbi all bråte.«

Skogsbruket och sågverksindustrins framväxt var av stor betydelse för Sveriges övergång från jordbrukssamhälle till industriland. Denna utveckling gjorde också att fler människor specialiserades på olika yrken i skogen eller i skogsanknutna industrier. För några ökade skogens betydelse som resurs men för de flesta fick skogen en annan betydelse.



Traktor med barkmaskin. Foto Erik Liljeroth 1971, Nordiska museet.



### *Träd, tro och trolldom*

Träd tycks ha väckt människors intresse i alla tider. De har ofta förknippats med trolldom och de har ansetts vara tillhåll för övernaturliga väsen. För att förstå dessa tankar och föreställningar måste man försöka förstå den värld som människor levde i, en värld som var långt ifrån det trygga och bekväma samhälle som många i västvärlden i dag tar för givet. Trolldom var invävd i vardagens tankevärld. Även om alla säkerligen inte trodde aktivt på alla de föreställningar som fanns, så präglades synen på världen delvis av ett magiskt tankemönster. Livet var

Vårdträdet var ett skydd för gården.  
Foto Nordiska museet.

hårt på ett sätt som är svårt för oss att tänka oss in i, och människor var utlämnade till naturens och vädrets makter.

På många gårdar i bondesamhället fanns det vådräd, och på vissa ställen finns de fortfarande. Vård som ingår i ordet vådräd är ett välkänt begrepp inom svensk folktro. Vården är ett personligt väsen som fungerar som en sorts väktare. Om vissa människor sa man att de varslade innan de kom, deras fotsteg hördes utanför eller också kunde man höra hur de kom in genom dörren en stund innan de verkligen kom – då var det vården som gick före. Alla människor troddes ha en vård och denna följde dem genom livet och skyddade dem. Detta signalerar också vådräddets roll – det var ett skydd för gården och dess folk. Vådräddet växte i närheten av gården och var nära förbundet med lycka och välgång. Ofta sade man att det hade planterats samtidigt som



Vådräd av olika  
slag. En en och längst  
bort t.h. en ek. Foto  
Nordiska museet.



gården byggdes. När trädet växte och frodades sågs det som ett tecken på att allt stod väl till men om det började vissna eller om det blåste omkull väntade svåra tider för gårdens folk.

Ibland berättade man att tomten eller vättarna hade sitt bo under vårdträdet, vilket stärkte trädets övernaturliga laddning. Mat kunde sättas ut vid dess rot eller mjölk slås över rötterna som gåva till de övernaturliga väsen som troddes leva där. Att skada eller hugga ner vårdträdet straffades med sjukdom, eldsvåda, ekonomisk förlust eller annan ofärd enligt folktron. Därför var man också rädd om träden, även efter att de övernaturliga föreställningarna kring vårdträd blivit mindre uttalade.

Träd där en gren först vuxit ut från stammen men sedan vänt tillbaka och vuxit in igen, så att ett hål bildades i stammen, kallades för vålbundna träd. Dessa träd användes vid »smörjning«, en metod att bota där en sjuk person eller en kvinna med svåra förlossningssmärtor drogs genom ett hål för att bli av med det onda. Dragningen kunde även ske genom ett hål i jorden (jorddragning), under en rot (rotdragning), genom ett fönster och på flera andra sätt. Smörjning användes till exempel för att försöka bota barn från rakit, även kallad engelska sjukan, en sjukdom som orsakas av D-vitaminbrist. Sjukdomen orsakade stora problem och mycket lidande för dem som drabbades innan orsaken till sjukdomen upptäcktes. I Sverige fanns flera namn på sjukdomen, bland annat riset eller skärvan, och många sjukdomstillstånd som egentligen inte var rakit räknades till denna sjuka.

Detaljerna vid träddragningsritualen kunde se olika ut, men det centrala i ritualen var att den sjuke drogs med huvudet före genom hålet och ofta upprepades ritualen vid tre olika tillfällen, till exempel tre torsdagsnätter. Ofta fick patienten hjälp av en klok, som kunde läsa en besvärjelse eller på annat sätt förstärka ritualen.

Att »sätta bort sjukdom« var en annan form av magiskt botande. Tanken var att föra ut det onda ur kroppen och sätta det i något annat som inte hade ont av det – till exempel ett träd. En åkomma som man ofta försökte »sätta bort« var tandvärk. Tandvärk är alltid plågsam och förr, när inga tandläkare fanns, måste det ibland ha varit outhärdligt. Det är kanske inte konstigt att tandvärksträd var ett begrepp inom det folkliga botandet. Många meddelare uppger att det gick bra med vilket träd som helst, men ofta var det en speciell tall med ett krokigt och underligt utseende. Antingen utförde man ritualen själv eller också tog man hjälp av en trollkunnig klok. Med en sticka eller en spik petade man i den onda tanden, så att man fick med lite blod. Sedan



Vålbundet träd.  
Foto Nordiska museet.



»Genom att slå en  
spik i detta träd  
kunde man bli av  
med den värsta  
tandvärk« enligt en  
anteckning. Foto  
Thorvald Gehrman,  
Nordiska museet.

gjordes ett hål i trädet och i det drevs stickan in. Tandvärken skulle på så sätt föras över först till stickan och sedan in i trädet. Fanns det fler stickor i trädet skulle man vara noga med att inte nudda vid dem och absolut inte dra ut någon, eftersom tandvärken från stickan då lösgjordes. Det värsta man kunde göra var att fälla ett tandvärksträd – då fördes all trädets samlade smärta över till den som höll i yxan. Det fanns även så kallade böldträd, med böldliknande klumpar på stammen, där bölder sattes bort på liknande sätt.

### *Träd och traditioner*

I traditioner kring högtider har trädet en ofta en speciell plats. Julgranen är förstås det exempel som man först får i tankarna. Att mitt i vintern ta in ett grönskande träd från skogen är en väldigt påtaglig markering av att vardagen övergår i fest. Men traditionen med julgran är inte så gammal som många föreställer sig, tvärtom är den en relativt ny företeelse i Sverige. Julgranen, liksom många andra traditioner, kom till Sverige från Tyskland. Där går dess historia tillbaka till senmedeltiden men här blev den inte en etablerad tradition förrän under slutet av 1800-talet. I Tyskland och Schweiz höll hantverksskrån och köpmannagillen stora fester vid juletid. Från dessa fester finns uppgifter om så kallade julträd, från vilkas grenar fattiga barn fick plocka äpplen och kakor. Seden spred sig snart och blev populär i lutherska hushåll där firande i större utsträckning knöts till hemmet, i kontrast till katolicismens mer offentliga traditioner. De tidigaste julgranarna var små och stod på bordet, klädda med kakor och frukter. Under 1600-talet började man även klä dem med ljus.

Julgran i borgerlig  
hemmiljö i början  
av 1900-talet. Foto  
Nordiska museet.



TVå pojkar bär hem  
julgranen. Foto  
KW Gullers,  
Nordiska museet.



I Sverige kommer den första uppgiften om julgran från ett brev skrivet av grevinnan Wrede-Sparre. I brevet beskriver hon julfirandet på godset Stora Lundby i Sörmland år 1741. I salen stod en stor gran klädd med ljus, äpplen och saffranskringlor och på golvet runt omkring låg julgåvorna. Men det dröjde alltså innan seden spred sig på allvar. Den etablerades först i rikare familjer, sedan hos den välbärgade borgarklassen och under första hälften av 1900-talet även i enklare hem.

Men även om julgranen som tradition inte är särskilt gammal så har granen spelat en roll i julfirandet långt tidigare. I den äldre traditionen skalade man av alla grenar förutom toppruskorna på två granar som placerades på varsin sida om ytterdörren. Hackat gran- eller enris ströddes ut över golvet, som dekoration och för doftens skull. Granen troddes också ha förmåga att ge skydd mot onda makter, vilket kan ha varit en del av dess roll vid jul. Under julnätterna ansågs människor vara särskilt utsatta för övernaturlig fara, de var fyllda med magi och väsen som kunde skada människorna om de inte var försiktiga.

Granen användes som skydd även vid begravningar. Det fanns seder där man antingen kantade den väg begravningståget tog från gården till kyrkan med granruskor eller strödde hackat granris (ofta i kors) över vägen, för att hindra den döda från att hitta tillbaka till gården om han eller hon skulle gå igen. Men man skall kanske inte överdriva den övernaturliga aspekten. Traditioner och seder har ofta många olika lager och funktioner, som vävs samman och glider in i varandra. Naturligtvis var riset och ruskorna även en dekoration, en markering av att gården hade sorg och att ett begravningståg hade passerat.

Träd i utomhusmiljö har under de senaste decennierna dekorerats alltmer. Stadens träd får ljusslingor som lyser upp vinternat-

ten, och privatpersoner dekorerar sedan länge buskar och träd i trädgården på samma sätt. Det är en del av de många ljustraditioner som har vuxit fram ur ett behov att undkomma mörkret, som många känner under vinterhalvåret. Men det är inte bara på vintern som träden dekoreras. Det har blivit allt vanligare med påskträd, som kläs med färgglada fjädrar och påskägg. Precis som med ljusslingorna finns dessa både på offentliga platser och hos privatpersoner. Det är en utveckling av fastlags- och påskrisen – man nöjer sig inte med ett litet ris inomhus utan dekorerar buskar eller hela träd utomhus. För de flesta människor i dag har påskens kristna innebörd liten betydelse, istället kan påskens sägas ha blivit en fest för att fira att vintern är slut. För det mesta har löven inte hunnit spricka ut till påsk och då blir de färgglada prydnaderna en vacker påminnelse om att det snart är dags för vårens grönska.

En nutida ritual knuten till träd är de så kallade nappträden. Att sluta med napp är ofta ett stort steg för ett litet barn. För att göra övergången lättare för barnen har det vuxit fram olika ritualer som hjälper dem att sluta med något som varit till tröst och glädje i flera år. Dessa ritualer kan ses som en modern form av rite de passage – barnen går från att vara »bebis« till att bli ett »stort barn«. Åtminstone är det den argumentationen som föräldrarna ofta använder för att förklara för barnet varför det måste sluta med nappen. En av de vanligaste ritualerna är att barnet får hänga sin napp i ett nappträd. Nappträd finns på många olika ställen i landet. I vissa fall är de knuta till någon verksamhet, i andra fall har nappträdens rituella funktion vuxit fram spontant när föräldrar sett att andra barn hängt sina nappar där och då blivit inspirerade att låta sina egna barn göra likadant.

Själva ritualen beskrivs som ganska enkel. Efter att barnet un-



Nappträd. Foto Anders Follin, Nordiska museet.

der en tid har förberetts på att det nu är dags att sluta med napp går man till nappträdet och där får barnet hänga upp sina nappar. Ibland hänger barnet även upp ett brev och/eller ett foto på sig själv. Rent visuellt är nappträden en fascinerande upplevelse och detta är ju också kärnan i ritualen – när barnen ser napparna som redan hänger i trädet blir det tydligt att många andra barn också har slutat med napp, vilket gör barnet till en del i ett större sammanhang.



Äppelträd. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

### *Trädets symbolik lever*

Än i dag har trädet en viktig plats i vår tankevärld. De flesta människor bor i städer och skogen har blivit en tillflykt från vardagens stress. Många fascineras speciellt av stora träd – de som ofta kallas jätteträd – och man gör stora ansträngningar för att skydda dessa både från avverkning och från tidens och klimatets påverkan. Men även träd med underliga former och annorlunda utseende fångar vår uppmärksamhet – på det sättet skiljer vi oss inte mycket från gångna tiders människor.

Trädet symboliserar stabilitet, pålitlighet och trygghet. Vi talar om att vissa företeelser är »djupt rotade« och om vårt egna behov av att »hitta våra rötter« – trädets symbolik används för att belysa behovet av och sökandet efter trygghet. Släktforskarföreningar använder gärna rötter i föreningsnamnet och vi talar om släktträd för att kartlägga våra egna förfäder bakåt i tiden. Men trädet kan också vara en mer dynamisk symbol – trädet som symbol för liv är vanlig nu liksom i forntiden. Barnmorskeförbundets emblem är ett träd, en symbol för fruktsamhet och moderskap men också för hur livet och döden hör samman. Även moderkanskans mönster som liknar ett träd kallas populärt livets träd.

Trädet – och skogen – är för många en symbol för det naturliga, det ursprungliga och för en diffus längtan efter ett annat och enklare liv. En del människor vittnar också om att de upplever en sorts samhörighet med vissa träd, även om de för övrigt inte anser sig vara religiösa eller andligt intresserade. I ett sekulariserat samhälle blir skogen och dessa speciella träd en plats för andakt och ro för jäktade storstadsmänniskor.

Träd har också kommit att bli en symbol för kampen för miljön. På 1980-talet lanserades begreppet »trädkramare« som begrepp för aktivister som skyddade hotade naturområden genom att helt enkelt krama eller kedja fast sig vid träd och vägra att släppa taget, för att hindra avverkningsmaskiner från att komma nära. Trädkramare har sina rötter i den indiska organisationen Chipko-rörelsen. Denna rörelse växte fram i Garhwalbergen, när ett bolag ville avverka skogen vid byn Gopeshwar. Byborna skulle då berövas både tillgång till ved och jord och fram för allt kvinnorna och barnen i byn genomförde en räddningsaktion genom att hålla om träden för att skydda den.aktionen lyckades och gav sedan upphov till liknande rörelser runt om i världen.



Foto Nordiska museet.



Foto Peter Gullers, Nordiska museet.

I Sverige har »striden om almarna«, som stod i maj 1971, gått till historien. Då lyckades aktivister genom protester förhindra att de 100-åriga almarna i Kungsträdgården höggs ner för att ge plats åt en ny tunnelbaneuppgång. Det speciella med denna aktion var att allmänheten lyckades rädda almarna trots att ett politiskt beslut om att de skulle sågas ner hade fattats. Bakgrunden var att många miljöaktivister var oroliga för att tidens stadsplanering skulle sluta med att staden blev en betongöken utan grönområden. Att almarna skulle offras blev droppen. Några aktivister skyddade träden genom att klättra upp i dem samtidigt som andra hindrade att maskinerna kom nära träden. Aktionen fick stor uppmärksamhet i medierna och många kända personer ställde sig bakom den – Cornelis Vreeswijk var till exempel där och spelade. Polis sattes in mot demonstrationen men det massiva motståndet fick kommunpolitikerna att dra tillbaka polisstyrkan. De gav vika för demonstranternas krav – almarna fick stå kvar och tunnelbaneuppgången placerades istället en bit bort från den först planerade platsen.



Almstriden i Kungsträdgården i Stockholm 12–13 maj 1971. Foto Nordiska museet.



Väsjöbacken från Tunberget. Foto Paul Sundquist 1993, Sollentuna kommunarkiv.

## Landskapets nya uppstickare

Alltsedan jag läste kulturgeografi på universitetet i början av 1970-talet har ordet peneplan då och då dykt upp i mitt huvud. Med tiden har jag insett att jag är ganska ensam om att leva med de här tankarna. Och det krävs vissa förutsättningar för att de ska uppstå. Först och främst ska man då och då befinna sig ute i landskapet. Och inte var som helst. Det är på olika håll i Syd- och Mellansverige som peneplanet gör sig påmint, på platser där man kan se ut över landskapet.

Med peneplan avses en nästan plan berggrundsytta, nednött genom erosion under lång tid. Peneplanet i Syd- och Mellansverige bildades för omkring 600 miljoner år sedan och kallas därför det subkambriska peneplanet. Det subkambriska peneplanet har skyddats av täckande bergarter, avsatta under kambrium. Dessa sandstenar, skiffrar och kalkstenar har till stor del eroderats bort och den nuvarande landytan ligger därför i vissa områden nära det subkambriska peneplanet.

Rullstensåsen, isälvens avlagringar, är en naturgeografisk formation som många är bekanta med. Men minst lika karaktäristiskt för landskapet är peneplanet, om än mera obemärkt. Och

DAN WALDETOFT

är etnolog och intendent  
vid Nordiska museet.





Uppland. Foto Erik Liljeröth 1964, Nordiska museet.

det är inte så egendomligt. Mitt eget första barndomslandskap var rullstensåsen. Enarna med herr Kantarell och hans familj och som material till pilbågar, sommarens fjärilar. På vintern var sluttningarna på åsens sidor som gjorda för att lära sig stå på skidorna utför. Den raka horisontlinjen är inte lika omedelbar, vare sig ur barnets eller den vuxnes perspektiv på omgivningen.

Jag är på berget på Täbysidan av Rösjön, gränsen till Sollentuna går mitt i den populära badsjön. Här uppe finns resterna av en fornborg. Nerifrån sjön hörs ibland storlommen, som när vildmarkskänslan ska infinna sig i en naturfilm i tv. Och trots närheten till trafikleder och moderna shoppingcentra kan Storstockholmsbon få den här känslan också ute i det fria, inte bara i tv-soffan. Här på berget känner man sig omgiven av naturen, skogen, trots att enstaka byggnader gör sig påmindra. I öster Täbys vattentorn, åt andra hållet Kista Science Tower. Jag tittar ut över landskapet. Åt norr, öster, söder och väster är horisontlinjen helt rak. Det jag ser är det subkambriska peneplanet. Men en närliggande höjd, ett berg, fångar blicken. Det är Väsjöbacken, en av Stockholmsområdets största slalombackar. Backen höjer sin kala hjässa över den raka horisontlinjen. Men inte på grund av sin höga ålder. Väsjöbacken är en modern uppstickare i landskapet.

Väsjöbacken är en av flera bergsformationer från 1900-talet i Stockholmsområdet. Några är likt Väsjöbacken tillräckligt höga för att ha blivit skidbackar med liftsystem. Ullnabacken i Täby, tidigare skidanläggning, i dag använd för backkörning av motorsportintresserade, är ett exempel. Mindre är höjden vid Haga norra, som är det första intrycket av Hagaparken, en del av Nationalstadsparken, för den som kommer på motorvägen från Uppsalahållet. Älgkärrstippen är en bekant siluett för den som rör sig i trakterna runt Säbysjön på norra Järvafältet.



Enarna präglar den uppländska landskapsbilden, men var det verkligen här familjen Kantarell höll till? Foto Erik Liljeroth 1964, Nordiska museet.

Landskapsformationer som bildats under årmiljoner kan snabbt förändras av människan. Lastbilsvägen upp för Väsjöbacken, i dag en sprucken asfaltväg blockerad av en rostig vägbom, påminner om hur det kan gå till.

Det sägs att Väsjöbacken består av schaktmassor från grävskopornas framfart i de gamla Klarakvarteren i Stockholms innerstad. Varifrån materialet till backen egentligen kommer är det dock svårt att få reda på; det arkivmaterial som skulle ge det full-

ständiga svaret är borta. Men det finns andra dokument som trots allt ger en bild av Väsjöbackens tillkomst och utveckling, om än inte det fullständiga innehållet.

Backen byggdes ut i etapper. Den egentliga tillkomsten av skidbacken skedde redan på 1950-talet när den nedersta delen av Väsjöberget började användas till utförsäkning. Driften och skötseln av backen skedde helt genom enskild försorg. 1959 lades en motion i kommunfullmäktige om en skid- och slalombacke vid Väsjön. Utbyggnaden satte i gång 1961 och då kan också tippningsverksamheten sägas ha startat. För utbyggnaden svarade byggnadsnämnden. Den privata entreprenören skulle endast få använda sten och grus som fyllnadsmaterial. Backen stod färdig i mitten av 1960-talet och 1965 införskaffades den första liften.

1967 påbörjades en ny utbyggnad, färdig 1976. Initiativet kom den här gången från gatunämnden, som fick ansvaret för genomförandet. Bakgrunden var dels att Väsjöbacken inte förslog, dels att kommunen saknade en tipp för avfall och schaktmassor. Därför beslutades att bygga ut backen med sådant material. Enligt kommunens bestämmelser skulle endast jord och sten användas, sopor, industriavfall och brännbart material var inte tillåtet. Drift och skötsel sköttes av privata entreprenörer, bl.a. AB Vägförbättringar. Väsjötippen användes också av kommunen för avfall, bland annat från utbyggnaden av nya Tureberg och av Stiftelsen Sollentunahem. Men, trots bestämmelserna, förekom uppenbarligen tippning av också annat än jord och sten. Miljö- och hälsovårdsnämnden fick nämligen klagomål från privatpersoner på lukt och rök från bränder.

Varifrån kommer uppfattningen att avfallsmaterial från rivningen av Klarakvarteren döljer sig under en av Stockholmsområdets i dag största skidanläggningar? För det första kan det inte helt



Väsjöbacken, sommar. Odaterat fotografi, Sollentuna kommunarkiv.

uteslutas att Väsjötippen också användes för detta ändamål, även om det bevarade arkivmaterialet inte pekar i den riktningen. Och Stockholms innerstad har bidragit till uppbyggnaden, eller utfyllnaden av Sollentuna. Så här berättade Sixten Borg 1988, fritidschef i kommunen vid tiden för Väsjöbergets omvandling till Väsjöbacken, om Edsbergs sportfält i närheten av backen: »1966 invigdes Edsbergs sportfält, där det numera klassiska Rösjöloppet med över 10 000 deltagare springs varje maj. En stor del av sportfältet var från början bara ett stort dike. Men jag lyckades fylla det med tio rivna tegelkåkar från S:t Eriksgatan. Det var ju billigt och gick lätt att ordna.«

Ett resultat av omvandlingen av Stockholms innerstad och tillkomsten av miljonprogrammets stora hyreshuskomplex i ytterområdena är att vi också här kan utöva den alpina skidsporten på hemmaplan. Rivningen av äldre fastigheter vid Turebergs gård i Sollentuna och om- och utbyggnaden av området vid slutet av 1960-talet och början av 1970-talet till det miljonprogramsområde som först kallades Servicehuset, i dag, när den visionen inte längre finns kvar, Malmvägen kort och gott, är grunden för Väsjöbacken. De enorma schaktmassor som de omfattande moderniseringarna och bostadsutbyggnaderna förde med sig tillkom samtidigt som utförsäkningen blev allt populärare i vårt land. Den alpina sporten blev med Ingemar Stenmarks framfart på 1970- och början av 1980-talet en folkrörelse. Kanske är det därför man valde att tippa schaktmassorna på höjden, i stället för att fylla igen och plana ut och på så sätt anpassa sig till landskapet, till det mellansvenska peneplanet.



Till att börja med användes bara den nedre delen av Väsjöberget för utförsåkning.  
Foto Gösta Ask 1962, Sollentuna kommunarkiv.

## Landscape Scouts

### Summary

The landscape spreads out as far as the eye can see. At the horizon the world seems to end, but we know that it continues. A reference book tells me that the word *landscape* originally denoted a demarcated area, but that the territorial meaning has now been extended to many different real or imagined settings. Is it the case that the meaning of the word itself has been widened simultaneously with the expansion of the world? Does the language reflect the fact that many people have seen, explored, and experienced more and more of the landscape, or more and more landscapes, however you want to look at it? In *Fataburen* 2011 we follow in the trail of these explorers. Some of those who preceded us, capturing the landscape with the gaze and with the camera, created the landscape as a picture and a concept, also in a purely physical sense.

In museums of cultural history the landscape has played a major role, in different ways and in different forms. Demarcated areas, ideal landscapes, landscape in the division and explanation of a nation – these topics are something of a hallmark of Nordiska Museet, founded in the age of national romanticism. Local district, town and country are classical concepts in the museum's activity. Life and the landscape at the start of the twentieth century are an icon partly created by the museums. The

agrarian society that Sweden once was, where the landscape gave people their living, still sets its stamp on the Nordiska Museet collections. The large agricultural collections now come under the broad term “natural resources”, one of the museum’s profile areas, comprising knowledge of many landscapes, of nature as a resource, of the landscape as nature and culture combined. The landscape is places and spaces, but time is also clearly detectable. And the temporal perspective is the museum’s strength.

The landscape has boundaries that move with us. The number of tourists became uncountable in the twentieth century and their journeys became longer. People have travelled by bicycle and car, by boat, train, and plane, through new landscapes with fields and meadows, forests, mountains, and valleys, with lakes and oceans, with streets and houses. The landscape is both water and land, both town and country. It can be viewed so much better from the air. Google Earth shows the whole world, and in just one second we can land wherever we want and study trees, grass, and stones, the smallest elements of the landscape.

Travel and knowledge have made the world bigger, but today we are perhaps becoming aware of a whole. In our consciousness the big wide world and the infinite landscape have become a ball with finite resources. There are also signs that the landscape has become a shared concern and a sphere of responsibility – a human responsibility – that needs care and protection. An expression of cooperation and general assumption of responsibility is the European Landscape Convention that applies in Sweden from 1 May 2011. Landscape is defined there as “an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors”. Human perception is crucial. Nature and culture are defined by humans. People are

in the landscape and the landscape is in people. But what does the human landscape look like, what values are cared for and conserved, and what should be removed? And how have we acquired our perceptions of the appearance and meaning of the landscape?

The articles in *Fataburen* approach the landscape in different ways, giving us glimpses of a field of knowledge and research that is both established and topical. Landscapes tell of historical, biological, economic, and social connections, of conflicts and possibilities, of power and distribution. Time in the form of memories and impressions is of great significance, but vistas and eye-catchers are at least as important. Some of the authors in this volume consult the maps and descriptions in the archives, but most of them look at the landscape – in pictures or as real and concrete surroundings. With the aid of photographs in the picture archives of the Nordiska Museet, the landscape stands out in layer after layer. Older studies are examined with new eyes. The *Swedish Tourist Association's* photographs give us a glimpse of the twentieth-century image of landscape in relation to travel, holidays, new economic conditions, and new ways of life.

But today's museum activity and current research projects are also important starting points for the articles in the book. During 2011 Skansen is running the project "People in the Landscape", which puts older places in a new context. The relationship between nature and landscape is a crucial topic, for instance in one of the Nordiska Museet questionnaires. There is new research on the urban landscape. Many of the authors in this year's book come from the museum world, while some are active as researchers at universities. They shed light on large and small elements of the human landscape; some see the wood, others see the trees.

The first article in the book may be viewed as the actual introduction, where Sverker Sörlin draws the outlines of a Swedish landscape. The picture is important even if it is not yet fully clear. During the twentieth century the landscape was established as a concept and a visual convention. The landscape that has become an important aspect of Swedishness was created, above all, by the many exponents of the emerging art of photography. Their pictures are central in the work of the Swedish Tourist Association, they have become increasingly important in museums and schools, and they have helped to shape modern Sweden. We have a rich and huge treasury of pictures of the Swedish landscape, but where is the knowledge and understanding of this pictorial treasury? How is it linked to politics and the development of society? Sverker Sörlin sees a development in which the images of the landscape find a place in research and teaching, where the image of the pictures must soon stand out clearly.

Annette Rosengren likewise emphasizes vision and photography in her two articles. She first looks at the landscape pictures collected through Nordiska Museet's village surveys, which comprised studies of the peasants' housing and customs in different parts of the country. The camera was initially regarded as an appropriate tool in the service of science and objective recording, and photography almost immediately became a prime tool in these documentation efforts that were carried on in the first half of the twentieth century. The results rarely attained the same photographic level as the pictures produced by, say, the Swedish Tourist Association, but the pictures tell of a Sweden that few other people photographed at the time.

Returning to places that were once visited or described, to describe them again in words or pictures, has become a genre among

authors, researchers, film makers, and photographers. For a museum it is a possibility to see and communicate knowledge about long temporal perspectives. Annette Rosengren's second article is an account of a project in which she and the Nordiska Museet's photographer Mats Landin spent some days in summer and autumn 2010, returning to a number of previously studied places in Småland and Öland. The project, which involves photographing the landscape and conversing with the local people, is a contribution to a current public discourse about how people use, change, and assess their surroundings.

Skansen, the open-air museum in Stockholm, is in large measure a product of nationalism and ideals of public enlightenment, but also of the technical development of the fledgling industrial nation. Charlotte Ahnlund Berg describes a construction enterprise whereby some brushy woodland was transformed into a neat school wall chart and an archipelago rock became Skansen as an image of Sweden. The ability to produce cement and the invention of dynamite by Alfred Nobel meant more for the transformation than is generally believed. Buildings, animals, and plants that were moved to Skansen functioned in the capital as ambassadors of the different regions and cultures of Sweden, while simultaneously consolidating the perception of the nation as something whole and absolute. The latest stage in more than a century of landscape creation is the project "People in the Landscape" running during 2011, which highlights our dependence on nature and our impact on the environment.

Nordiska Museet's museum manor, Julita in Södermanland, is also the site of the Swedish Agricultural Museum. Gustav Olsson's article about the estate focuses on land use in relation to the general development of farming in the nineteenth and twen-

tieth centuries. For an understanding of how modernization and industrialization affected the landscape, three categories of source material are particularly important: pictorial material, maps, and the land itself. Today the cultural landscape is an integral part of the activities at Julita. Most of the work is done by the leaseholder of the farm, but Nordiska Museet also does farming in the small fields and pastures that are not economically profitable. In 2010 there was a project to identify methods for communicating the history of the landscape.

The association between landscape and time is mentioned in several articles in the book. Birgitta Svensson sees the seasons in the landscape. In the summer countryside of Skåne she finds a number of different landscapes that have grown up and developed over long periods. In the plains one can see churches, castles, and windmills, but also passage graves and dolmens testifying to the way people have used the land for ten thousand years. Today the agricultural landscape is dominated by large-scale operation and production. The landscape of health existed early on, gradually attracting more tourists, especially for the bathing along the coasts. The car allowed a huge expansion in summer experiences in the early decades of the welfare state. Today cultural experiences and historical adventures create new communities and new summer landscapes, and Kivik has become an apple kingdom beyond compare.

The road landscape is distinctive and cherished: roads that wind gently between trees and hills where they can find room. Even the Swedish Transport Administration believes in a dream road, which is also the road of the future and the road of opportunity, making the environment and the landscape better and more beautiful. But in Mats Landin's series of picture from the

expansion of the E4 in 1994, the landscape is mostly in the way.

Katarina Saltzman places the rural and the urban landscape side by side in accordance with the European Landscape Convention. She also considers landscapes that tend to be described as “beautiful” or “mismanaged”. Proceeding from a couple of different examples of present-day Swedish landscapes, she seeks to initiate a discussion of how we today relate to nature and landscape. One example concerns the rural landscape and the view of its value. Today agricultural policy, environmental protection, and heritage conservation often fall under the heading “landscape management”. Another example concerns landscape on the urban periphery and the view of the unplanned nature that takes root in the in-between places and on the outskirts of the city. In these areas, which are rarely noticed as landscape, people may not expect to encounter nature. Yet there is a lot of space for animals and plants, and for everyday experiences of nature.

Beate Feldmann Eellend has taken an interest in the urban landscape, especially in places whose earlier function and meaning have been liberated through major changes in society, but whose original form has not changed due to economic and historical conditions. Closed air-raid shelters, disused factories, or the empty spaces in traffic roundabouts are examples of what have been called detached spaces. The concert and sports hall Linnahall, which was built in Tallinn for the Moscow Olympics in 1980, is the place that is highlighted in the article together with “parkour”, an urban activity with practitioners who put up resistance to the visions of investors and planners. Linnahall is described as a breathing space in the city, which can be explored and discovered, where one can find the unexpected, the unregulated, the spontaneous, and the risky.

In the year of the forest, 2011, Tora Wall sees above all the individual trees. The trees are visible in the landscape and they have deep roots, in cultural history as well. Trees have given humans protection, timber, medicine, fuel, and food. Trees are symbols of life and security. In folk belief there are often big trees and trees of unusual and mysterious appearance. Even for secularized urban people, trees are special. Tree huggers have been fighting for a better environment ever since the 1960s.

The book concludes with things of a different kind that stick up in the landscape. In Uppland, where the landscape is characterized by the straight line of the horizon, hills can now grow up in just a few days. They rise above the sub-Cambrian peneplain that was formed about 600 million years ago. Will these modern-day landscape formations be tended with the same loving care as Astrid Lindgren's and Ulf Lundell's open landscapes? For today's skiing children at least, a mountain of waste seems to be at least as valuable as an esker.

# Källor och litteratur

## Sverker Sörlin

- Arcadius, Kerstin. *Museum på svenska: Läns museerna och kulturhistorien*. Stockholm: Nordiska museet 1997.
- Aronsson, Peter. *Historiebruk: Att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur 2004.
- Arvidson, Tommy. *Fotografi som dokument och upplevelse: En utvärdering av Ett nationellt nätverk för fotografi med dokumentär inriktning*. Uppsala: Stiftelsen Framtidens Kultur 2007, [http://www.dokumentarfotografi.se/wpcontent/uploads/2010/12/sff\\_fsdou\\_2008\\_k9.pdf](http://www.dokumentarfotografi.se/wpcontent/uploads/2010/12/sff_fsdou_2008_k9.pdf).
- Berg, Bengt. *De sista örarna*. Stockholm: Norstedts 1923.
- Fagerstedt, Otto & Sverker Sörlin. *Framtidsuttnet: Ludvig Nordström och drömmen om Sverige*. Stockholm: Carlsson Bokförlag 1987.
- Fataburen* 2009. *Amatörfotografernas värld. Fotografisk årsbok 1969 [1968; om naturfotografi]*.
- Fries, Carl. *Svensk natur från hav till fjäll*. Stockholm: Svenska Bokförlaget 1950–52.
- Fries, Carl. *Den svenska södern*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1963.
- Fries, Carl. *De stora öarna i Östersjön*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1964.
- Fries, Carl. *Skogland och fjäll*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1967.
- Ganetz, Hillevi. »Familiar Beasts: Nature, Culture and Gender in Wildlife Films on Television.» // *Nordicom Review* (2004):1–2.
- Gren, Leif. *Mårten Sjöbeck: Fotografier av ett svunnet kulturlandskap*. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag 1998.
- Hallböck, Dan-Axel. »Hans bok räddade svärsonens liv i Görings Tyskland: Läkaren, fågelfotografen och författaren Paul Rosenius.» // *Läkartidningen*, vol. 100(2003):15.
- Haraldsson, Désirée. *Rädda vår natur!: Svenska naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*. Bibliotheca Historica Lundensis 63. Lund 1987.
- HübINETTE, Tobias. *Den svenska nationalsocialismen: Medlemmar och sympatisörer 1931–45*. Stockholm: Carlsson Bokförlag 2002.
- Jonsson, Rune. »Naturfotograferna.» // *Fotografisk årsbok* 1969 (1968).
- Kylhammar, Martin. *Nils Dahlbeck: En berättelse om svensk natur och naturvårdshistoria*. Stockholm: Carlsson Bokförlag 1992.
- Laurin, Carl G. *Sverige genom konstnärsögon*. Stockholm: Norstedts 1911.
- Lindström, Per. *Svart på vitt om Tio fotografier*. Lund: Historiska media 2008.
- Lo-Johansson, Ivar & Gunnar Lundh. *Statarna i bild*. Stockholm: KF förlag 1948.
- Lo-Johansson, Ivar, & Sven Järlås. *Ålderdom*. Stockholm: Tidningen Vi & KF förlag 1949.
- Lohm, Ulrik. *Bengt Berg – Ett bidrag till en bibliografi*. Tema V Rapport 32 och Bengt Berg-sällskapet. Linköping: Linköpings universitet 2008.
- Lundgren, Lars J. *Vattenförening: Debatten i Sverige 1890–1921*. Lund: Historiska institutionen 1974.
- Lundgren, Lars J. *Staten och naturen: Naturskyddspolitik i Sverige 1869–1935*. Del 1: 1869–1919. Brottby: Kassandra 2009.
- Lundgren, Lars J. *Staten och naturen: Naturskyddspolitik i Sverige 1869–1935*. Del 2: 1919–1935. Brottby: Kassandra 2010.
- Lundgren, Svante. *Myr: Färder i Sjaunja – Sveriges största sumpmarksområde*. Stockholm: Norstedts 1952.
- Lundgren, Svante. *Naturfoto: Teknik och komposition*. Stockholm: Norstedts 1969.
- Lööv, Helène. *Hakkorset och Wasakarven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*. Avhandling från Historiska institutionen i Göteborg nr 2. Göteborg: Göteborgs universitet 1989.
- Manker, Ernst. *De svenska fjällapparna*. Stockholm: Svenska Turistföreningen 1947.
- Martinsson, Tyrone. *Photographic archaeology and Nils Strindberg's photographs from the Andrée polar expedition 1896–1897*. London 2003.
- Nilsson, Pål-Nils. *Landskap*. Serie: Vi fotografärer. Stockholm: Bonniers 1956.

- Pettersson, Richard & Bosse Sundin. *Sigurd Curman, Nämforsen och »det kultiverade kraftverket«*. Arbetsrapport från institutionen för historiska studier, Umeå universitet 2001.
- Qvist, Per Olov. *Jorden är vår arvedel: Landsbygden i svensk spelfilm 1940–1959*. Uppsala: Filmhäftet 1986.
- Riwkin-Brick, Anna (bild) och Elly Jannes (text). *Renarna visar vägen. Med sirkasappar genom Sarekfjällen*. Stockholm: Kooperativa förb. 1942.
- Riwkin-Brick, Anna (bild) och Elly Jannes (text). *Vandrande by*. Stockholm: Kooperativa förb. 1950.
- Rosén, Bengt. »Carl Fries och markens historia.« // *Svenska Linnésällskapets årskrift* 1985.
- Rosengren, Annette (red.). *I människans hand: Fotografier kring det ekologiska landskapet*. Stockholm: Nordiska museet 1994.
- Sandell, Klas & Sverker Sörlin (red.). *Friluftshistoria: Från »hårdande friluftsliv« till ekoturism och miljöpedagogik*. 2 rev. uppl. Stockholm: Carlsson Bokförlag 2008.
- Schmitz, Arne. »Den svenska naturfotografien.« // *Fotografisk årsbok* 1969 (1968).
- Schmitz, Arne. »Före Naturfotograferna.« // *Naturfotograferna*. Österbybruk: Naturfotografernas bildbyrå 1991; även tillgänglig på <http://www.naturfotograferna.se/>.
- Selander, Sten. *Det levande landskapet i Sverige*. Stockholm: Bonniers 1955.
- Sommestad, Lena. *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lund: Arkiv 1992.
- Sundin, Bo. »Från rikspark till bygdemuseum: Om djurskydds-, naturskydds- och hembygdsrörelserna i sekelskiftets Sverige.« // *Naturligtvis: Uppsatser om natur och samhälle tillägnade Gunnar Eriksson*. Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, Skrifter 14. Umeå 1981.
- Svensson, Birgitta. »Kultur som natur: Landskapshistoriska källor i Mårten Sjöbecks miljöundersökningar.« // *Agrarhistoria på många sätt, 28 studier om människan och jorden: Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm: Kungl Skogs- och Lantbruksakademien 2009.
- Söderberg, Rolf & Pär Rittsel. *Den svenska fotografins historia*. Stockholm: Bonnier fakta 1983.
- Sörlin, Sverker. »Mot glömskans tyranni« [debatt om den fotodokumentära bilden]. // *Dagens Nyheter Kultur* B:3 2002-11-19.
- Sörlin, Sverker. »Ideologi i kamouflage: Politiska tendenser i Stig Wesslens dokumentära konstnärskap.« // *Kamerajägaren: Stig Wesslens skildringar av naturen och det samiska*, red. Erland Mårald & Christer Nordlund, Skytteanska Samfundet, Skrifter 65. Umeå: Skytteanska Samfundet 2010.
- Tellgren, Anna. *Tio fotografier: Självsyn och bildsyn. Svensk fotografi under 1950-talet i ett internationellt perspektiv*. Stockholm: Informationsförlaget 1997.
- Thorbeck, Åsa. »Att fånga bilden av landskapet.« *Fataburen* 1987. *Västerbotten* 2010:3 [temanummer:] Svante Lundgren, naturfotograf.
- Wesslén, Stig. *Träskets aristokrater*. Stockholm: Norstedts 1930.
- Wesslén, Stig. *Kungsörnarnas dal*. Stockholm: Norstedts 1932.
- Wonders, Karen. *Habitat Dioramas: Illusions of wilderness in museums of natural history*. Diss. Art History. Uppsala University 1993.
- Wonders, Karen. »Wildlife and the Nazis: The Case of Sweden's Bruno Liljefors (1860–1939).« // *Lychnos* 2006.

## Annette Rosengren

- Boyer, M. Christine. »La Mission Héliographique: Architectural Photography, Collective Memory and the Patrimony of France, 1851.« // Schwartz, Joan M. & James R. Ryan (eds.), *Picturing Place. Photography and the Geographical Imagination*. London: I.B. Tauris 2003.
- Bygatan: en vandring genom det förgångna med mästefotografen August Christian Hulgren*. Linköping: Östergötlands länsmuseum 1988.
- Cresswell, Tim. *Place, a short introduction*. Oxford: Blackwell Publishing 2008.
- Ekberg, Olof. »Museifotograferingens tekniska sida.« // *Fotografisk årsbok* 1953.
- Fataburen*, Nordiska museets och Skansens årsbok. Tidiga årgångar.
- Fotografernes Rom. Pius IX's tid. Fotografier 1846–1878 fra danske og romerske samlinger*. Köbenhavn: Thorvaldsens Museum 1977.
- Johansson, Björn Axel. *De första fotograferna*. Lund: Historiska Media 2005.
- Jäger, Jens. »Picturing Nations. Landscape Photography and National Identity in Britain and Germany in the Mid-Nineteenth Century.« // Schwartz, Joan M. & James R. Ryan (eds.), *Picturing place. Photography and the geographical imagination*. London: I.B. Tauris 2003.
- Kulturhistoriska expeditioner. Nordiska museets fältarbeten 1888–1992*. Stockholm: Nordiska museets förlag 1993.
- Löfgren, Orvar. »Medierna i nationsbygget. Hur press, radio och TV har gjort Sverige svenskt.« // Ulf Hannerz (red.), *Medier och kulturer*. Stockholm: Carlsson Bokförlag 1990.
- Meyer, Robert. *Den glömte traditionen. Robert Meyers fothistoriske samling*. Oslo Kunstforening 19 aug–10 sept 1989.
- Pellizzari, Maria Antonella. »Retracing the Outlines of Rome: Intertextuality and Imaginative Geographies in Nineteenth-Century Photographs.« // Schwartz, Joan M. & James R. Ryan (eds.), *Picturing place. Photography and the geographical imagination*. London: I.B. Tauris 2003.
- Primitifs de la Photographie. Le calotype en France 1843–1860*. Paris: Gallimard, Bibliothèque nationale de France 2010.

Rosengren, Annette. *När resan var ett äventyr. Om resor i Sverige under tusen år*. Stockholm: Natur och Kultur 1979.

Selling, Gösta. »Museifotografering.« // *Fotografisk årsbok* 1952. Svenska Turistföreningens årskrifter från 1886 och framåt.

Söderberg, Rolf & Per Rittsel. *Den svenska fotografins historia*. Stockholm: Bonnier fakta 1983.

Sörlin, Sverker. »Artur Hazelius och det nationella arvet under 1800-talet.« // *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm: Nordiska museets förlag 1998.

»Vindkraft går före renskötsel.« // *Dagens Nyheter* 2010-10 16. *We are the Landscape – Understanding the European Landscape Convention*. Utgiven av European network of local and regional authorities for the implementation of the European landscape convention. Florence, Italy 2009.

Åter till Sollern. *Om kulturarv, folk och landsbygd*. Stockholm: Nordiska museets förlag 2002.

#### Otryckta källor

[www.turistforeningen.no](http://www.turistforeningen.no).

[www.raa.se](http://www.raa.se).

Texten bygger också på samtal med fotohistorikern Per Hemmingsson, Stockholm, samt studier i Nordiska museets arkiv.

Tack till hemmansägare Karl-Johan Stavhagen för utförligt berättande. Tack också till Per Olof Olsson, Strupö och Västervik, Hans Källgren, Vinö och Göran Carlsson, Runnö.

## Annette Rosengren och Mats Landin

Andersson, Berit och Nina Granholm. *Fjällens kultur- och naturvärden. Fotodokumentation av landskapets förändringar*. Västerbottens museum 2008. Uppdragsverksamheten.

Erixon, Sigurd. *Kila: en östgötsk by: en byundersökning 1912–13*. Stockholm: Samfundet för svensk folklivsforskning 1946.

Granlund, John. »Runnö i Kalmarsund. En skärgårdsö i förvandling.« // *Stranda, Stranda härads hembygdsförenings årskrift* 1957–58.

Halland: *trettiotal och åttiotal / fotografier av C.G. Rosenberg och Gerry Johansson*. Helsingborg: Fyra förläggare 1985.

Mattsson, Kristina. *Landet utanför. Ett reportage om Sverige bortom storstaden*. Stockholm: Leopard förlag 2010.

Nilsson, Nils J. »Fiske, fiskare och fiskarbönder vid Kalmar läns kuster.« // *Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvärd* 1953. Kalmar läns fornminnesförening.

#### Otryckta källor

[www.raa.se](http://www.raa.se).

<http://sv.wikipedia.org>.

[www.thirdview.org](http://www.thirdview.org).

<http://wikipedia.org>.

## Charlotte Ahnlund Berg

Andersson, Torbjörn, Tove Jonstoj & Kjell Lundquist. *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*. Stockholm: Byggförlaget 2000.

Arwidsson Th. »En botanist på Skansen.« // *Fataburen* 1946.

Hazelius, Artur. »Ur Nordiska museets historia.« // *Meddelanden från Nordiska museet* 1898.

Jansson, Mats O. »Trädgårdar på Skansen.« // *Fataburen* 1987.

Jansson, Erik. *Skansen: parken och trädgårdarna*. Wahlström & Widstrand 2003.

Lagerlöf, Selma. *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Stockholm: Bonniers 1906.

Lindblom, Andreas. *En bok om Skansen*. Stockholm 1933.

Lindblom, Andreas. »Skansen 75 år.« // *Fataburen* 1949.

Lundberg, Erik, Sigurd Erixon, Gösta Berg m.fl. *Trettioalets Skansen*. Stockholm 1939.

»Styrelseberättelse för 1965.« // *Fataburen* 1967.

»Styrelseberättelse för 1966.« // *Fataburen* 1968.

Thorbeck, Åsa. »Att fånga bilden av landskapet.« *Fataburen* 1987.

Upmark, Gustaf. »Skansen 25 år.« // *Fataburen* 1916.

#### Otryckta källor

Allard, Anna och Regina Andersson 1993 (1996). Projektarbete, Naturgeografiska institutionen Stockholms universitet.

Rosén, Bengt 1988. Ekologin, pedagogiken och Skansen. Rapport nr 2 från projektet Ekologisk kunskapspridning. Naturhistoriska Riksmuseet och Statens Kulturråd. Stockholm.

Intervjuer med företrädare för Park- och trädgårdsavdelningen och Byggnadsavdelningen på Skansen.

Skansens arkiv:

Fogelberg, Kerstin 2002. Förslag till flytt i anslutning till Skogens hus.

Generalplaneutredningen för Skansen 1964.

Generalplan för Skansen april 1999.

Hammarstedt, Nils Edvard. Odaterat PM.

Lindquist, Bertil. Brev till styresmannen för Nordiska museet och Skansen 23 februari 1943.

Wallin, Sigurd. Brev till Bertil Lindquist 26 januari 1942.

## Gustav Olsson

Beskrifning till kartan öfver Oppunda härad. Upprättad i Rikets allmänna kartverk år 1903.

Eneroth, Olof. *Herregårdar uti Södermanland*. Stockholm: Albert Bonniers förlag 1869.

Essén, Raguel. »Sörmländskt herrgårdsliv vid mitten av 1800-talet.« // *Rig* 1926.

Fries, Carl. »Julitabygden ett stycke Sörmland mellan Hjälmaren och Öljaren.« // *Fataburen* 1943.  
Fries, Carl. *Arkadien*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1970.  
Granlund, John. »Julita godsorganisation 1871–1940.« // *Fataburen* 1975.  
Morell, Mats. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Stockholm: Natur och Kultur/LT 2001.  
Wallin, Sigurd. »Julitadonationens karaktär, ändamål och möjligheter.« // *Fataburen* 1943.

#### Otryckta källor

Julita gårds arkiv:  
Kartor, räkenskaper, brev och andra handlingar.

### Birgitta Svensson

*Bad- och turisttidningen* 1902.  
Jönsson, Gabriel. *Skånska somrar*. Stockholm: Bonniers 1935.  
Paulsson, Gregor. *Svensk stad. Del 2. Från bruksby till trädgårdsstad*. Stockholm: Bonniers 1953.  
*Svensk turisttidning* nr 6, 1923.  
Währgren, Jackie. »Foteviken. En plats för många.« // *Rig* 2002: 3.

### Katarina Saltzman

Jones, Michael & Marie Stenseke (red.). *The European Landscape Convention: challenges of participation*. Dordrecht: Springer Verlag 2011.  
Saltzman, Katarina (red.). *Mellanrummens möjligheter. Studier av föränderliga landskap*. Göteborg: Makadam 2009.  
Saltzman, Katarina, Lesley Head & Marie Stenseke. »Do cows belong in nature? The cultural basis of agriculture in Sweden and Australia.« *Journal of Rural Studies* 27:1 (2011).

### Beate Feldmann Eellend

Borden, Iain. *Skateboarding space and the city. Architecture and the body*. Oxford: Berg 2001.  
Franck, Karen A. & Quentin Stevens (eds.). *Loose Space. Possibility and Diversity in Urban Life*. New York: Routledge 2006.  
Kurg, Andreas. »Estonia: the remarkable afterlife of the Linnahall concert hall.« // *Architectural Design* 76:3 2006.  
Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell 1974/91.  
Saltzman, Katarina (red.). *Mellanrummens möjligheter. Studier av föränderliga landskap*. Göteborg: Makadam 2009.

#### Otryckta källor

<http://www.youtube.com/watch?v=oyY5EswKIC0> 2011-02-03.  
<http://sv.wikipedia.org/wiki/Parkour> 2011-02-02.  
<http://www.urbanfreeflow.com/spatial-awareness#more-1637> 2011-02-03.

### Tora Wall

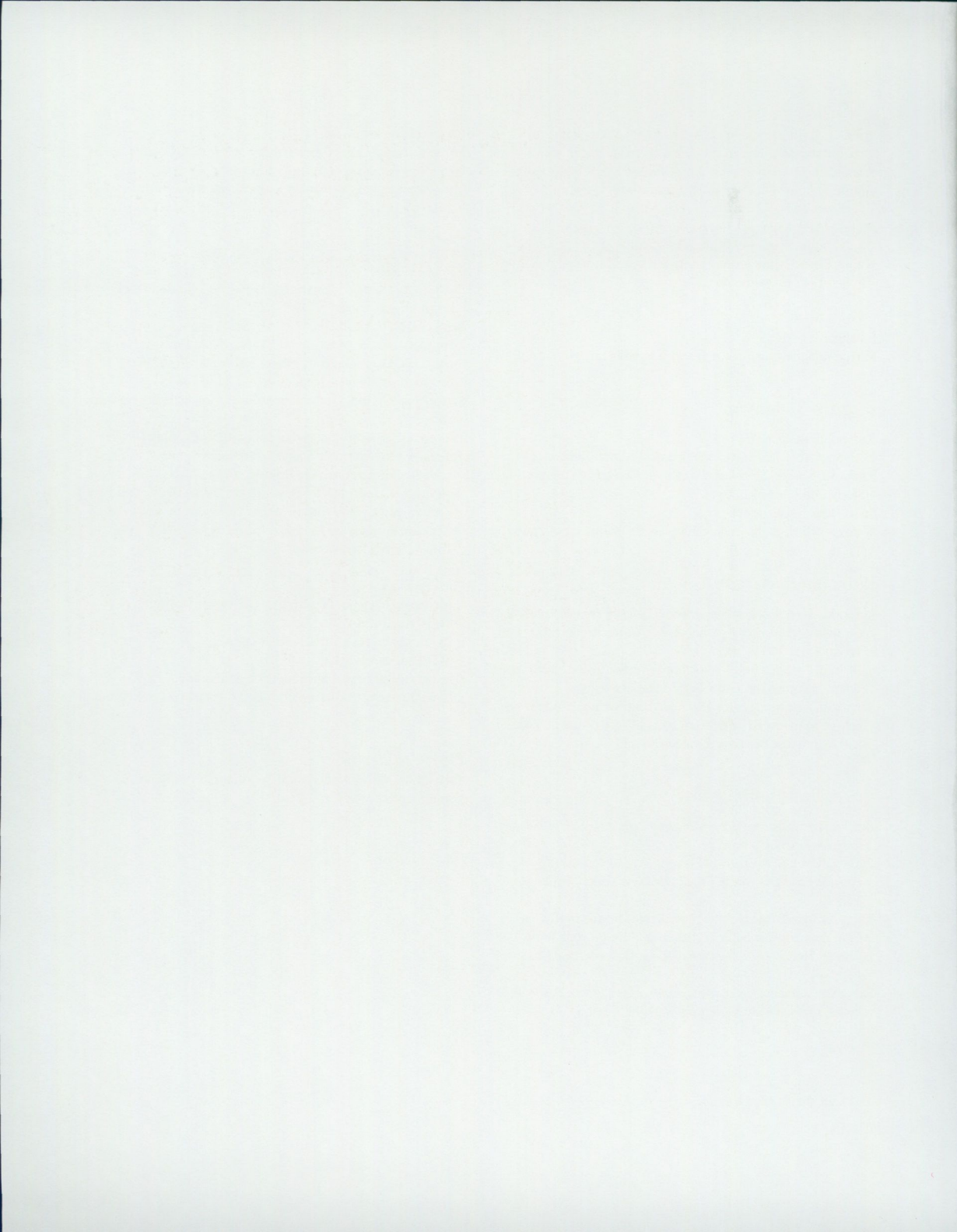
*Den poetiska eddan*, i översättning av Björn Collinder. Stockholm: Forum 1993.  
Bringeus, Nils-Arvid. *Årets festseder*. Stockholm: LT 1976.  
Edwald, Gustaf. *Svenska värdråd*. Vårgårda: Å. Carlsson 1983.  
Strömbäck, Dag. »Om de nordiska själsföreställningarna.« // *Den osynliga närvaron*. Hedemora: Gidlund 1989.  
Swahn, Jan-Öjvind. *Den svenska julboken*. Höganäs: Bra böcker 1993.  
Tillhagen, Carl-Herman. *Folklig läkekonst*. Stockholm: LT 1977.  
Tillhagen, Carl-Herman. *Skogarna och träden: naturvård i gängna tider*. Stockholm: Carlsson Bokförlag 1995.  
Wall, Tora. »Comforter-Trees or Gifts for Santa Claus: Toddlers' Rites of Passage.« // *Ritual Year and History*. Strážnice 2008.  
Österman, Per. *Svenska jätteträd och deras mytologiska historia*. Tomellilla: Artbooks 2001.

#### Otryckta källor

[http://www.barnmorskeforbundet.se/sv/om\\_forbundet/livets\\_trad.html](http://www.barnmorskeforbundet.se/sv/om_forbundet/livets_trad.html).  
<http://www.mystiska.trad.se/news.php>.  
Nordiska museets arkiv:  
Specialfrågelista 139. Vårdrädet och gårdsträdet  
EU 46751, svar från Gustav Kyhlberg på frågelista om julgranar.

### Dan Waldetoft

Tack till Annika Holmberg och Bo Johansson, Sollentuna kommunarkiv.







m

11

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

11 10

11 10

11 10

11 10

11 10

11 10

11 10

11 10

11 10

11 10

117

117

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

11

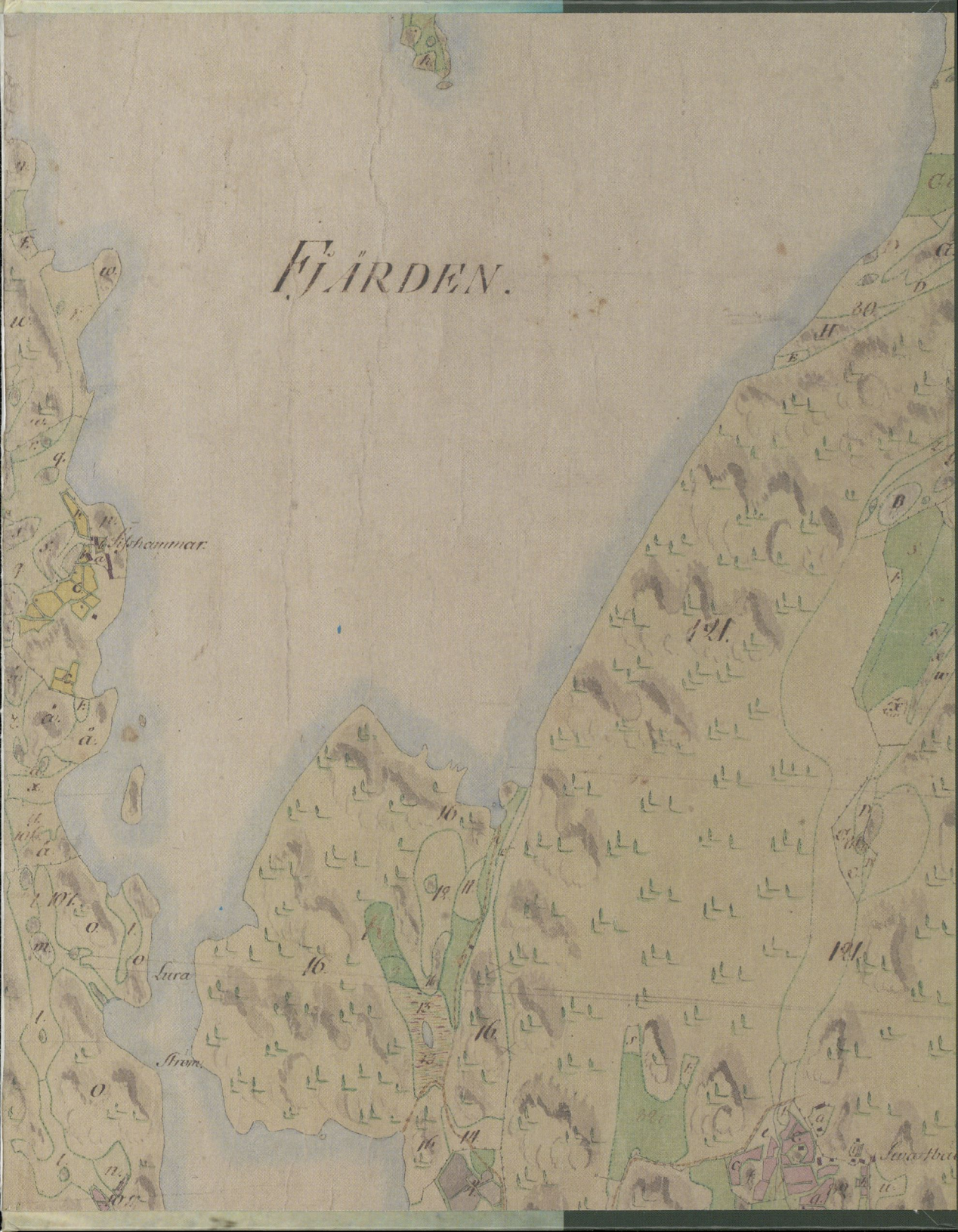
11

11

11

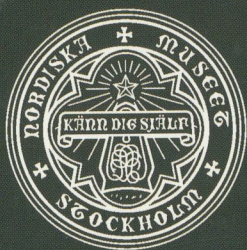
11

# FJÄRDEN.



**E**tt område sådant det uppfattas av människor – så kan landskapet beskrivas. Landskapet är både natur och kultur och människans uppfattning är avgörande. I Nordiska museets och Skansens verksamhet är föreställningar om landskap och bygd, land och stad klassiska och grundläggande. Landskapet talar om historiska, biologiska, ekonomiska och sociala samband, om konflikter och möjligheter, om makt och fördelning. Tiden i form av minnen och avtryck har stor betydelse, men framför allt är landskapet utsikt och blickfång.

I Fataburen 2011 får vi möta några av dem som före oss har fångat landskapet med blicken och med kameran, skapat landskapet som bild och begrepp, ibland också i rent fysisk bemärkelse. Ett tiotal författare från museer, universitet och högskolor närmar sig landskapet på olika sätt och ger oss glimtar av ett kunskaps- och forskningsområde som är både etablerat och aktuellt.



NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

ISSN 0348 971 X

ISBN 978 91 7108 546 7



9 789171 085467

